

*The book is published under the sponsorship of
Mr. and Mrs. Haykaz and Alice Hovanesians*

**TURKIFICATION OF THE TOPONYMS IN
THE OTTOMAN EMPIRE AND
THE REPUBLIC OF TURKEY**

ԼՈՒՍԻՆԵ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

**ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԹՈՒՐԳԱՑՈՒՄԸ
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԵՎ
ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԹՈՒՐԳԻԱՑՈՒՄ**

ЛУСИНЕ СААКЯН

**ОТУРЕЧИВАНИЕ ТОПОНИМОВ
В ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ И
РЕСПУБЛИКАНСКОЙ ТУРЦИИ**

Մոնրեալ - Արոդ

2010

LUSINE SAHAKYAN

**TURKIFICATION OF THE TOPONYMS
IN THE OTTOMAN EMPIRE AND
THE REPUBLIC OF TURKEY**

**Montreal – Arod Books
2010**

«Արարատ» ռազմավարագիտական կենտրոն
ԵՊՀ օսմանագիտական կենտրոն

ARARAT Center for Strategic Research
Center of Ottoman Studies, Yerevan State University

Copyright© 2010 Lusine Sahakyan

Canadian Cataloging-in-Publication Data

Sahakyan, Lusine 1969 –

1. Linguistic-historical problems in toponymy;
2. Forced Turkification of Armenian indigenous toponyms.

ISBN - 978-0-9699879-7-0

All rights reserved.

Published by Arod Books, Montreal, Quebec, Canada.

CONTENTS

TURKIFICATION OF THE TOPONYMS IN THE OTTOMAN
EMPIRE AND THE REPUBLIC OF TURKEY 7-26

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԹՈՒՐԳԱՑՈՒՄՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ
ԿԱՅՍՐՈՒ-ԹՅՈՒՆՈՒՄ ԵՎ ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ
ԹՈՒՐԳԻԱՑՈՒՄ 27-48

ОТУРЕЧИВАНИЕ ТОПОНИМОВ В ОСМАНСКОЙ
ИМПЕРИИ И РЕСПУБЛИКАНСКОЙ ТУРЦИИ 49-70

TURKIFICATION OF THE TOPONYMS IN THE OTTOMAN EMPIRE AND THE REPUBLIC OF TURKEY*

ABSTRACT

Toponyms represent persistent linguistic facts, which have major historical and political significance. The rulers of the Ottoman Empire and the Republic of Turkey realized the strategic importance of the toponyms and carried out consistent policies towards their distortion and appropriation. Aiming to assimilate the toponyms of the newly conquered territories, the Ottoman authorities translated them into Turkish from their original languages or transformed the local dialectal place names by the principle of contamination to make them sound like Turkish word forms. Other methods of appropriation included the etymological misinterpretation and renaming and displacing the former toponyms altogether. The focus of the present article is the place name transformation policies of the Ottoman Empire and its successor, the Republic of Turkey. The decree by the Minister of War Enver Pasha issued on January 5, 1916 with the orders to totally change the “non-Muslim” place names is for the first time presented in English, Armenian and Russian translations. The article also deals with the artificially created term of “Eastern Anatolia” as a substitute for Western Armenia, the political objectives of the pro-Turkish circles as well as the consequences of putting the mentioned ersatz term into circulation.

* This is an updated version of L. Sahakyan's article, which was first published by the ARARAT Center for Strategic Research in Armenian and Russian, respectively on September 18, 2009 (<http://blog.ararat-center.org/?p=284>) and November 19, 2009 (<http://blog.ararat-center.org/?p=331>).

In August 2009, during his visit to Bitlis, a formerly Armenian city in the Eastern part of what is now Turkey, Turkish President Abdullah Gul said publicly that the original name of the present-day Gyouroymak province was “Norshin”, which, he claimed, was in Kurdish.¹ This statement should not be considered as a slip of the tongue; it represents traditional Turkish policies of Turkification and Kurdification of original Armenian toponyms. Norshin is purely an Armenian toponym both by its components “Nor”+”shen”, which mean “*a new settlement*”, and its pattern to form place names. All toponyms (villages, settlements, residential areas, etc.) with the component “*shen*” are indisputably Armenian as Martunashen, Vasakashen, Getashen, Vankshen, Hamshen, Verishen and the like.

It should be noted that, besides being linguistically stable phenomena, toponyms are valuable also as bearers of historical information. As such, they can have an effect on current ethnopolitical conflicts, if applied with the aim of distorting and manipulating the historical evidence. This truly strategic significance of the toponyms has not gone unnoticed: the ruling circles of the Ottoman Empire and those of its successor state, the Republic of Turkey, as once again confirmed by the recent reports in the BBC and the Turkish media,² have devised and implemented consistent policies to falsify the origins and appropriate, through various ways and methods, the Armenian toponyms in the territory under their control.

The Turkish tribes who settled in various parts of Armenia in the 11-15th centuries and later the Ottoman authorities were changing original Armenian place names in several ways. First, they were translating their meanings into Turkish such as Tantsout (*place with a lot of pear-trees*) into Armoudlou, Aghbyurashen (*a village of*

¹ Kadir Konuksever, “Kürt açılımı ve Kürt isimleri”, *BBC Türkçe*, 12 Ağustos, 2009 (www.bbc.co.uk/turkce/haberler/2009/08/090812_kurdish_names.shtml).

² Muradoğlu A., Ahi Mesut ve Norşin., *Yeni şafak*, 11.08.2009. Enver Alper Güvelin, Norşin: Psikolojik eşğin aşılması, *Yeni şafak*, 16.08.2009.

springs) into Kyankendi, Karmrik (based on the word *karmir*, meaning “red” in Armenian) into Kezelja, Tsaghkadsor (*a ravine of flow-ers*) into Darachichek, etc.

Second, some Armenian toponyms, which had already been transformed somewhat from their original shape under the influence of local dialects, were converted to sound like a word with Turkic roots and pronunciation, thus utilizing the principle of contamination. Thus, Armtick (meaning *roots* in Armenian) was turned to Armoudi, Odzounkhach (a *cross+snake*) to Ouzounhach, Kyouropaghat (a title which goes back to Latin “curator palatii,” which was given to especially Armenian governors by the Byzantine Emperors) to Gyurbaghdi, Karhatavan (settlement where stone in cut) to Karadivan, Jeghoupourkents (*place with o lot of walnut-trees*) to Chopurgentz,³ etc.

Third, a widely spread method of distortion was to give new names to old settlements in an attempt to bury their ethnic affiliation in oblivion.⁴ Even Christian Armenian sanctuaries were given new names. Thus, the famous Armenian monastery Varagavank was renamed Yedikiliseh (meaning *seven churches* in Turkish), while the Holy Echmiadzin, the center of Armenian Church, where the Supreme Armenian Catholicos resided, was turned into Ouchkiliseh (*three churches*). According to our estimates, several dozens of settlements have been named by the word “kiliseh” or “Gharakiliseh” (*black church*) in both Western and Eastern Armenia.

Fourth, the attempts to give Turkish etymological explanations to the Armenian toponyms represented yet another method of Turkish appropriation campaign. Such faulty experiments were carried out, in

³ For more details refer to L. Sahakyan’s *The Toponyms and Demography of Bardzr Hayk Provinces of Baberd, Sper and Derjan in the 16th century Ottoman Register Books* [*Bardzr Hayki Baberd, Sper, Derjan gavarneri teghanunnern u zhoghovrdagrutyune XVI dari osmanyany ashkharhagir matyannerum*] published by “Lousakn” Publishers, Yerevan, 2007, pp. 235-237, 250, 251, 259, 261.

⁴ Sahakyan L., *Toponyms and Demography, op. cit.*, pp. 83-84.

particular, by Evliya Celebi, the Ottoman court historian of the 17th century, whose interpretations have often served as basis for modern Turkish scholars. Here is an example. In his *Book of Travels (Seyahatname)*, the old Armenian place name Bayberd or Baberd (which through dialectal and foreign lexical influences has undergone sound changes and consequently was pronounced as Baybourd) is etymologically explained as “*bay*” (meaning *rich* in Turkish) + “*yourd*” (*settlement* in Turkish).⁵ In fact, this name includes two ancient Armenian components Bay + berd, which respectively mean a den or an impregnable shelter and a stronghold or a fortress. As an ancient fortress, Baberd was mentioned by Movses Khorenatsi as early as in the 5th century.⁶ Place names with the ending “*berd*” have been scattered throughout all Armenia, as Tsamakaberd, Amberd, Vzhnaberd, Kharberd, Baghaberd, etc.⁷

Evliya Celebi went further to “*reveal*” that the original Armenian river name of Jorokh is a distorted form of the Turkish Jouirouh, which according to him means “the river of the soul”.⁸ In fact, the name “Jorokh” originates from the Armenian verb “*tsorel*”-“*tsorogh*” (*flowing*) in which the initial “*ts*” has been transformed to “*j*” through sound interchange, a phenomenon peculiar to the Armenian language, as in “*tsanatsel* > *janachel*”, and “*tskhni* > *jkhni*”.⁹

⁵ Celebi, Evliya: *Foreign Sources about Armenia and Armenians*, vol. 4, *Turkish Sources*, vol. 3, [*Otar akhbyurnere Hayastani yev hayeri masin*, h. 4, *Turkakan aghbyurner, Evliya Celebi*] translated into Armenian from the original with a foreword and commentaries by A.Kh. Safrastyan, published by the Arm SSR. Academy of Sciences, 1967, p.127.

⁶ Movses Khorenatsi, *The History of Armenia [Hayots patmutyun]*, Yerevan, 1999, p. 104.

⁷ For a detailed etimological analysis of Baberd, see L. Sahakyan’ s above mentioned monograph, pp.130-131.

⁸ Celebi, Evliya: *Foreign Sources... [Otar aghbyurnere...]*, vol. 4, p. 127.

⁹ Ajaryan, H.: *Armenian Etymological Dictionary [Hayeren armatakan baran]*, vol. 2, Yerevan, 1973, p. 469. See also *New Wordbook of the Haykazyan*

Evliya Chelebi links to the Persians the name of the town Zarishat,¹⁰ which was actually built by the Armenian royal dynasty of the Orontids (570 BC – 200 BC). He derives the town name of “Akn” from the name of a Byzantine princess “Egin”;¹¹ however, “Akn” is a purely Armenian word meaning “eye”, “spring” or “pit”.¹² In the place name of “Pertek”, which is a dialectal deformation of the original “Berdak” (a small fortress), Celebi tries to find the Mongolian equivalent for the word “eagle”.¹³

It is irrefutable that all the above-mentioned toponyms and others in Armenia have been recorded in historical sources far too earlier than any Turkic or Kurdish elements appeared on the Armenian Highland, which they gradually did only from the 11th century onwards.

The “corrections” introduced by Celebi were by no means innocent etymological verbiages, but pursued the far-reaching goals of Ottomanizing the newly occupied territories. Evliya Chelebi was a state official, who also participated in Ottoman expansionist invasions. Thus, his etimological explanations had clear geopolitical motives.

Around the middle of the 19th century Turkish authorities decided not only to distort or change the names of Armenian provinces, regions and villages, but also to eliminate altogether the name Armenia. This policy was pursued especially after the Russo-Turkish war of 1877-1878, when the Armenian Question was included into the agenda of international diplomacy and European powers started exploiting it to derive various concessions from Turkey.

Language [Nor bargirk haykazean lezvi], vol. 1, Yerevan, 1981, State University Publ. House, p.1026.

¹⁰ Celebi, Evliya: *Foreign Sources... [Otar akhbyurnere]*, vol. 3, p. 120.

¹¹ *Ibid*, p.155.

¹² Ajaryan, H. *Armenian Etymological Dictionary [Hayeren armatakan bararan]*, vol. 1, Yerevan, 1971, State University Publ. Housep. 106-108.

¹³ Celebi, Evliya: *Foreign Sources ...[Otar akhbyurnere ...]*, vol. 4, p. 157.

The government of Sultan Abdul Hamid II substituted the name Armenia with such terms as Kurdistan or Anatolia, fallaciously. Starting from 1880 the name Armenia was forbidden to be used in official documents.¹⁴ The Sublime Porte thus wanted to make everyone believe that the Armenian Question did not exist: if there was no Armenia, then there was no Armenian Question.

The historians are familiar with the plan of solving the Armenian Question with the assistance of England put forward by Kyamil Pasha, the pro-British Ottoman Grand Vizier and Commander-in-chief during the reign of the Sultan Abdul Hamid II:

“If in Europe we have warmed a serpent (i.e. the Balkan peoples – L.S.) in our bosom, we should not do the same in Asian Turkey. Common sense tells us to do away with all these elements that can pose the same threats to us in the future and become the cause and a tool of foreign interference. Now, today, at least Britain’s interests demand that our territories in Asia Minor be safe from foreign meddling and all sources that may give others a pretext to meddle in our affairs. *We, as well as the British not only do not recognize the word “Armenia”, but we must smash to smithereens all jaws which dare to pronounce that word.* To reach our sacred goal it is therefore imperative and the state law demands [from us] to make any suspicious elements unfit, sweep forever from the face of the earth this Armenian nation, to annihilate them recklessly and for good” (the emphasis is mine – L.S.).¹⁵

¹⁴ *Modern History of Armenia in the Works of Foreign Authors [Novaya istoriya Armenii v trudax sovremennix zarubezhnix avtorov]*, edited by R. Sahakyan, Yerevan, 1993, p. 15 (in Russian).

¹⁵ Tserents, “National Survey: The Ottoman Monarchy, Turkish Armenians and Russian Armenians” [“Azgayin tesutyun, Osmanyany Inknakalutyun, tachkahayk yev rusahayk”], *Pordz*, Tpkhis, 1897, N VII-VIII, pp. 204-205. *Modern History of Armenia in the Works of Foreign Authors*, p.17 (in Russian).

By deliberately distorting them, the Ottoman authorities were ascribing Armenian and Greek place names to a Turkish or Kurdish origin. At that stage, the Kurdish ethnic factor was used by the Ottoman rulers, for the Kurds were not yet viewed as a threat to the Ottoman Empire. Taking advantage of their religious fanaticism, in the 1890s Sultan Abdul Hamid, who was also known as “the father of the Kurds” (Bavê Kurda),¹⁶ organized the Armenian massacres through the *Hamidiye* regiments formed by Kurdish brigands and the regular Turkish army soldiers.

During Abdul Hamid’s reign all Turkish and Kurdish resettlements were given new names, which were the names of nomadic tribes or various Ottoman sultans such as *Hamidiye*, *Reshidiye*, *Azi-ziye*, *Mahmoudiye*, etc. This policy became especially manifest during the reign of the Young Turks in 1908-1918.

The government of Young Turks also attached great importance to the changing of “non-Muslim” place names. They replaced many toponyms, some named after the Ottoman Sultans, with their own names such as *Enveriye*, *Shevketiye*, *Mahmoutshevket-Pasha* and the like.¹⁷ The “Resolution About the Resettlement of Refugees” (“*İskân-I Muhacirin Nizamnamesi*”), a document adopted on May 13, 1913,¹⁸ served the specific Young Turk policy of total Turkification. The next step was made by Enver Pasha, the Young Turks’ Minister of War, on January 5, 1916.¹⁹

Enver Pasha’s decree sent to the Turkish military-political authorities demanded that all place names of Armenian, Greek, Bulgarian

¹⁶ Frat N., “*Vulpes Vulpes Kurdistanica*,” *Günlük*, 17.8.2009, (www.gunlukgazetesi.com).

¹⁷ Frat N., *Ibid.*

¹⁸ Ayşe Hür, “Tez zamanda yer isimleri değiştirile,” *Taraf*, 01.03.2009.

¹⁹ Modern Turkish historian Aishe Hyur, by the way, writes that the measures taken to systematically change non-Turkish names were sped up during World War I (“*Bin Yerin İsmi Değiştirdi, Hangi İsim Hangi Dile ait?*” [www.kenthaber.com/Haber/Genel/Dosya/gundem/28-bin-yerin-ismi-değiştirdi](http://www.kenthaber.com/Haber/Genel/Dosya/gundem/28-bin-yerin-ismi-degiшти)).

and other non-Muslim origins in the Ottoman Empire be transformed into Turkish ones.²⁰ Below is the translation of his Decree (**Emir-name**):

DECREE

1. It is important to change into Turkish all names of provinces, regions, villages, mountains and rivers belonging to Armenian, Greek, Bulgarian and other non-Muslim peoples. Making use swiftly of this favorable moment, we beseech your help in carrying out this order.

2. Cooperating with military commanders and administrative personnel within the boundaries of your jurisdiction, respective lists of name changes should be formed of provinces, regions, villages, etc. and be forwarded to military headquarters as soon as possible. After being studied and approved, these lists of proposed changes should be sent to the Ministry of the Interior and the Communications Ministry for generalization and implementation.

3. It is imperative that the new names reflect the history of our hard-working, exemplary and praise-worthy military. The glorified events of our present and past war experiences should, by all means, be mentioned. In case this is not possible, names of those who had highly moral principles and who have fallen rendering invaluable services to their country should be remembered; or names should be found that are appropriate to the given area's specific crop, product, trade or geographical situation.

Last but not least, teachers at schools in different parts of our Fatherland should find appropriate topics to teach about the given territory's glorious history, climate, crop, trade and culture. It should be borne in mind that any sudden change of a conventional name into an inconvenient or improper one may bring about the continuation of using the old name by the population. Therefore, new names should be chosen taking all this into consideration. In case such principles cannot be

²⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezâreti, İUM, nr. 48/17, lef: 2. M. Şükrü Hanioglu, *Enver Paşa*, DIA, XI, İstanbul, 1995, ss. 261-264. A. Yüksel, *Doğu Karadeniz Araştırmaları*, İstanbul, 2005, ss. 21-22.

observed, then Ereghli, for example, should be turned into Erikli or Erakli, Gallipoli into Veliboli in order to maintain the roots of old names.

*Enver, Deputy Commander-in-Chief,
23 Kanun-i Evvel, 1331 [=5 January 1916]*

Inspired by Enver's decree, the prominent military officer Huseyin Avni (Alparslan) Bey, the author of several articles about the Turkish language and culture, wrote: "If we want to be the owner of our country, then we should turn even the name of the smallest village into Turkish and not leave its Armenian, Greek or Arabic variants. Only in this way can we paint our country with its colors."²¹

As we see, he even goes a step further than his minister by suggesting that Arabic place names also undergo changes. Enver Pasha's decree mentioned only "Armenian, Greek, Bulgarian and other non-Muslim peoples". This testifies to the fact that during the Ottoman period, when the Sultan was considered the spiritual head (Caliph) of all Muslims, the Arabic and Kurdish toponyms were not yet regarded as threatening to the authorities. However, it should be remembered that the overwhelming majority of the names of places where the Kurds moved in Western Armenia were Armenian in origin with, at times, some aspects of local dialectal or foreign linguistic influences. After the Armenian Genocide, these toponyms have been attributed to Kurds.

During the war, the Armenian, Greek, Bulgarian and Aramaic toponyms were the first to be turned into Turkish.²² A few examples

²¹ Tirebolulu H. [Huseyin Avni] Alparslan, *Trabzon İli Lâz mı? Türk mü?*, Giresun, 1339. s. 17.

²² "Aramaic Toponyms in Turkey – A Demand of the Aramaean Diaspora", Open Letter to Mr. Beşir Atalay, Interior Minister of Turkey, made public by J. Messo, President of the Syriac Universal Alliance, Stockholm, 18 May, 2009, <http://www.americanchronicle.com/articles/view/103515>; "The Turkification of Cyprus and the Orging of History," www.kypros.org/CyprusPanel/cyprus/Cproblem.html.

will suffice to illustrate this process: in Bursa, the Antranos caza was turned into Orhanelli, Mikhalich was renamed Karajabey, the village Dimitri into Touran, the Rum village in Chorum into Yeni (new) Chamlejay; in Hamshen, the Armenian toponyms of Yeghnahovit (Elevit) was turned into Yaylakyolu, Vardanots into Gyullyu, Hamshen-i Sufla into Srakoy, Metsahor into Kaptanpasha,²³ etc.; in Baberd, Aryutska (from the Armenian aryuts=lion) was renamed Gyokpnar, Ashotka into Gyuvenjirdere, Balahor into Akshar, Tandzut into Bughdayli, Ishkhandzor into Devtash.²⁴ Numerous examples could be added to this list. But a few months later, on June 15, 1916 the Ottoman Military Headquarters disapproved of these changes, arguing that on the new maps these new names were causing confusion in military correspondence.²⁵

Having been deprived of its original population, Western Armenia continues to lose, along with many other historical and cultural values, its centuries-old Armenian place names. They are being declared as Kurdish or Turkish. Haroun Tuncel, a Turkish historian, has admitted that “One cannot find in Turkey a scientific work that would deal with the origins of ancient toponyms for the simple reason that the person undertaking such an arduous task should be knowledgeable of the local dialects of several languages, including Persian, Arabic, Armenian, Zaza, Kourmanji, Assyrian-Aramaic, Sumerian and Akkadian... for any name considered Kurdish may well be either Sumerian, Akkadian or Turkish and any name considered Turkish may be either Arabic, Armenian or Akkadian in its origin”.²⁶

²³ Hoşoğlu K., “Köylerin Eski İsimleri”, Eski İsimler Hakkında bilgiler, Rize Halk Eğitim Yayınları, 2001.

²⁴ Sahakyan L., *Toponyms and Demography*, *op. cit.*, pp. 136-272.

²⁵ Aktar A., “Yer isimlerini Türkleştirmek...”, *Taraf*, 23 Ekim, 2009.

²⁶ Türker Ş., “28 bin yerin ismi değişti, Hangi ismin hangi dile ait olduğu bilinmiyor!”, *Vatan*, 16.08.2009, www.esoyl.com/2009/08/30/28-bin-yerin-ismi-degiшти.

In an article, titled “28,000 toponyms were changed. Nobody knows which one comes from which language”,²⁷ Ş. Türker has included among Kurdish names such indisputably Armenian toponyms as Van, Antep (Aintap),²⁸ Kharpet (Kharberd), Erzingan (Erzinjan<Erznka), Chermig (Jermuk), Kaghzman (Kaghzvan), Dersim, Tekor, Gerchanis (Kerchanitz, Kirchanitz), Palin (Balu), Jolemerk (Joulamerk), Gogsin (Koksi), Kers (Kars), Poulour (Blour), Pertak (Bertak), Ghoghi (Keghi), Chermen (Jerme), Qop (Kop), Chemishgezek (Chemeshkatsag), Terjan (Derjan), Kemah (Kamakh), Ispir (Sper), Zaroushat (Zarishat), Artemetan (Artamed), Erdish (Arjesh), Zedkan (Zatkan), Tatos, Egin (Akn), Toukh, Keban (Kapan), Siverek (Sev Averak), Jirmik (Jermik), Sert (Sghert), Erkhvan-Argouvan (Argavan), and even Erzeroum (Erzroum<Erzen-el-Rum<Artsen-el roum), Kilis (which is a distorted version of the word “Yekeghetsi”, meaning Church), etc.²⁹ It remains a mystery why and how the Muslim Kurds came to name their settlements Church (Kilis)?

The process of “nationalization” of toponyms was continued by the Kemalists, who were the ideological successors of the Young Turks. It gained momentum during the Republican period. Starting from 1923 the entire territory of Western Armenia was officially renamed “Eastern Anatolia”.³⁰ After the Kurdish rebellions in 1925, 1927 and 1936 in eastern part of the Republic of Turkey, the Turkish authorities started renaming the Kurdish and Zaza settlements as well. As early as 1935, the Interior Minister Shukru Kayan put forward a draft resolution to rename Dersim into Tunceli. It is worth

²⁷ Türker Ş., *op. cit.*

²⁸ The original toponyms are given in parentheses.

²⁹ Türker Ş., *op. cit.*

³⁰ *Soviet Armenian Encyclopedia*, vol. 1, [Haykakan sovetakan hanragitaran], Yerevan, 1974, p. 373. Also *A Concise Armenian Encyclopedia*, vol. 1, [Haykakan hamarot hanragitaran], Yerevan, 1990, pp. 192-193.

noticing that in February 2009 Sharafettin Halis, a deputy in the Turkish Parliament from the Democratic Society Party (DTP), proposed that Tunceli be granted its former name of Dersim; he argued that people cannot forget this name as it has become sacred for them and was used both in their daily lives and in their songs, tales and novels. The proposal was, however, labeled a “manifestation of separatism” by the Turkish Minister of Justice.³¹

In 1940, the Turkish government issued a circular letter (No. 8589) which called for changing into Turkish all toponyms in foreign languages or with foreign roots, but the outbreak of World War II temporarily impeded its implementation.

A special article devoted to the changes of toponyms was included in the 1949 Provincial administrative law (II İdaresi Kanunu). Furthermore, a “Specialized Organization for Renaming Toponyms” (“Ad Değiştirme İhtisas Kurulu”) was initiated in 1957. This organization renamed 653 settlements in Erzurum, 169 in Adana, 366 in Erzinjan (Yerznka), 224 in Adyaman, 70 in Moughla, 88 in Afion, 70 in Eskişehir, 297 in Moush, 374 in Aghre (Ararat), 279 in Gaziantep (Aintap), 24 in Nevşehir, 99 in Amasia, 167 in Giresoun (Kirasoun), 647 in Nighdeh, 193 in Ankara, 343 in Gyumushkhaneh, 134 in Ordou, 168 in Antalya, 128 in Hakkari, 105 in Rize, 101 in Ardvin, 117 in Hatay (Alexandretta/İskenderun), 117 in Sakaria, 69 in Ayden, 185 in Sparta, 110 in Balekesir, 112 in Ichel, 392 in Siirt (Sghert), 32 in Bilejik, 21 in Istanbul, 59 in Sinop, 247 in Bingyol (Byurakn), 68 in Izmir (Smyrna), 406 in Sivas (Sebastia), 236 in Bitlis, 398 in Kars, 19 in Tekirdagh, 182 in Bolou, 295 in Kastamonu, 245 in Tokat (Eudokia), 49 in Bourdour, 86 in Kayseri (Cesaria), 390 in Trebizond, 136 in Bursa, 35 in Krklareli, 273 in Dersim, 53 in Chanakkaleh, 39 in Kershehir, 389 in Shanli Ourfa (Ourha), 76 in Chankere, 26 in Kojayeli, 47 in Oushal,

³¹ Bilir O., “Tunceli, Dersim Olsun” Tekilfini Ekimde yeniden,” *Bir Gün*, 2009, 19 Augustos. Refer also to www.birgun.net

555 in Chorum, 217 in Malatia, 156 in Zongouldak, 20 in Edirne, 647 in Mardin, 555 in Diarbekir, 83 in Manisa, 383 in Elazegh (Kharberd), and 105 in Kahraman Marash.³²

After research work on 75.000 toponyms, the “Specialized Organization” changed 28.000 names, among which 12.000 were village names. According to H. Tunçel’s estimates, 12,211 villages were re-named during the period of 1940-2000, which constitutes approximately 35 per cent of the villages.³³

The Turkish historian Ayse Hyur writes that during the reign of the Democratic Party ugly, humiliating, insulting or derisive names, even if they were Turkish, were subjected to changes. Village names with lexical components meaning red (kizil), bell (çan), church (kilise) were all changed. To do away with “separatist notions”, the Arabic, Persian, Armenian, Kurdish, Georgian, Tatar, Circassian, and Laz village names were also changed.³⁴ From 1981 to 1983, the names of settlements on the Eastern and Western parts of the Black Sea also underwent changes.

Bilir, the author of “Let Tunceli Be Named Dersim”, in an article published in the August 19, 2009 issue of “Bir Gun” daily, writes that, besides giving new names to the settlements, the Turkish authorities altered also the phonetic pronunciations of those old names to make them sound like Turkish words, as, for instance, Chinchiva to Shenyouva. This method of changing a toponym, as has already been mentioned previously, was suggested by Enver Pasha as early as 1916: “...change Ereghli into Erikli or Erakli, Gallipoli into Velipolou in order to maintain the old name roots”³⁵. This phenomenon, however, has deeper roots. Similar cases of Ottomanization-

³² Bilir O., Ibid

³³ Tunçel H., “Türkiye’de İsmi Değiştirilen Köyler,” *Sosyal Bilimler Dergisi*, Fırat Üniversitesi, 2000, cilt 10, sayı 2.

³⁴ Türker S., “28 bin yerin ismi değişti...,” *Vatan*, 16 Ağustos, 2009.

³⁵ See Yuksel A., *Doğu Karadeniz Araştırmaları*, İstanbul, 2005, s. 21-22.

Turkification of Armenian toponyms were present in the 16th century Ottoman Geographical Registers.³⁶ It is ironic to note that in the ongoing process of turning the so called Kurdish toponyms into Turkish ones some toponyms have been restored to their imaginary old Turkish versions, which are actually ancient and medieval Armenian place names. Thus Pertag (Berd+ak) has been renamed Pertek, allegedly its old Turkish name, Esper (Sper)>Ispir, Erdekhan>Ardahan, Shakh>Shatak, Kers>Kars, Zedkan>Elishkirt, which is the phonetically deformed variant of Alashkert<Vagharsh+a+kert, Geghi>Keghi, in both of which we have the word Gyugh-Gegh meaning village, Guimguim>Vardo, etc.³⁷

Gul's statement in Bitlis about Norshin³⁸ had controversial repercussions among the country's various political parties. Devlet Bahçeli, the leader of the opposition National Movement Party in particular, criticized Gul for it. Prime Minister Erdogan responded reminding Bahçeli that Manazkert, for example, was an Armenian toponym. "Are you more patriotic than Alparslan? Mustafa Kemal didn't change the name Ankara when he made it the capital of the country. The name Ankara is of Latin origin. Are you saying you are more patriotic than Mustafa Kemal?" asked Erdogan.³⁹ We believe this admission by Turkey's Prime Minister should be attributed to the Turkish authorities' desire to evade an awkward situation and show the world that they are democratic and open-minded. Besides, the

³⁶ For the details, see Lusine Sahakyan, *Toponyms and Demography of Bardzer Hayk Provinces of Baberd, Sper and Derjan in the 16th century Ottoman Register Books [Bardzr Hayki Baberd. Sper, Derjan gavarneri tekhanunnern u zhokhovrdagrutyuene XVI dari osmanyany ashkharhagir matyannerum]*, pp. 77-108.

³⁷ Bilir O., "Tunceli, Dersim Olsun" Tekilfini Ekimde yeniden," *Bir Gün*, 19 August 2009. Refer also to www.birgun.net.

³⁸ Muradoğlu A., "A. Mesut ve Norşin.," *Yeni Şafak*, 11.Ağustos, 2009. Enver Alper Güvelin, "Norşin: Psikolojik eşğin aşılması", *Yeni Şafak*, 16.08.2009.

³⁹ "Erdogan Bahçeli'ye yeni sert sözlerle yüklendi," *Hürriyet*, 10 Kasım, 2009.

statement might have been made to deter the Kurdish territorial claims.

Modern Turkish historiography has greatly contributed and supported this systematic program of changing, distorting and appropriating “non-Muslim” toponyms in Turkey. Upon the publication of the works of chroniclers and archival materials of the earlier period of the Ottoman Era, Turkish historians have made use of their rich stock of falsifications and have distorted Armenian toponyms en masse.⁴⁰

Armenia or Ermenistan have been coarsely and retroactively replaced by “Eastern Anatolia”. The following highlights one such example. In his “Jihan Numa” Kyatib Celebi, a famous Ottoman chronicler of the 17th century, had a special chapter, titled “About the Country Called Armenia”. When, however, this book was republished in 1957 its modern Turkish editor H. Selen changed this title into “Eastern Anatolia”.⁴¹ The fact, however, is that Armenia together with its boundaries was unequivocally mentioned in the works of Ottoman historians and chroniclers. An excerpt from the said chapter of Kyatib Celebi’s *Jihan Numa* illustrates clearly the falsifications of modern Turkish historians:

“Hamdullah says. The Armenia vilayet consists of two parts – Greater and Lesser. ...Greater Armenia extends well into Iran and is known by the name of Touman Akhlat. It borders the Lesser Armenia, Rum, Diarbekir, Kurdistan, Azarbaijan⁴² and Aran. Its length covers the area from Erzen-el-Rum (Erzurum) to Salmas, while its width – from Aran to the end of Akhlat vilayet. Its capital is Akhlat. In my opinion Greater Armenia at present consists of the Van and Erzurum vilayets,

⁴⁰ See Sahakyan L., *Toponyms and Demography*, *op. cit.*, pp. 71-108, 130-135.

⁴¹ For details refer to A. Papazyan’s *Turkish Documents about Armenia and Armenians (XVI-XIX cc) [Turkakan vaveragrere Hayastani yev hayeri masin (16-19-rd darer)]*, Yerevan, 1999, p. 125.

⁴² Azerbaijan – Atrpatakan, a province of Iran.

while Lesser Armenia – of Adana and Marash eyalets. In the *Takvim-el-Bouldan*,⁴³ the following cities are mentioned in Armenia: Elbistan,⁴⁴ Adana, Arjesh, Azarbaijan, Bitlis, Barda, Bilekan, Tiflis, Akhlat, Debil, Sultaniye, Sis, Tarsus, Malatia, Van, Vostan, Moush, Erzen-el-Rum and Malazkert”.⁴⁵

While Celebi mentioned only part of the territory of Armenia,⁴⁶ the fact that the Ottoman historian admitted the existence of Armenia as a country speaks for itself.

Armenia is referred to by other Ottoman authors of the 17th century as well. The official court historian Evliya Celebi mentions it as *Armenistan*.⁴⁷ Munejjim Basi,⁴⁸ another Turkish historian of the same century, also wrote about the vast country of Armenia, including into it the cities of Kherd Bert (i.e. Kharberd – L.S.), Erzinkan, Moush, Egin (Akn), Melazjerd (i.e. Manazkert), Bitlis, Akhlat, Arjesh, Vostan, Shirvan and the capital Debil (i.e. Dvin).⁴⁹ From the

⁴³ *Takvim-al-Buldan*” is the *Statistical Data-book of Abul Fida, an Arab historiographer and geographer*. It served as a source book for Kyatib Celebi (*Turkish Sources about Armenia, Armenians and Other Trans-Caucasian Peoples [Turkakan aghbyurnere Hayastani, hayeri yev Andrkovkasi myus zhoghovurdneri masin.*, vol. 2, Yerevan, 1964, p. 258).

⁴⁴ Elbistan-Albistan, a town in Cilicia in the Zeytun caza of the Marash province.

⁴⁵ *Turkish Sources...[Turkakan aghbyurnere...]*, vol. 2; Kyatib Celebi, *Jihan Nyuma*, pp. 29-30.

⁴⁶ Refer also to A. Papazyan’s *Turkish Documents about Armenia and Armenians (XVI-XIX cc) [Turkakan vaveragreri Hayastani yev hayeri masin (16-19-rd dare]*, pp.112-114, 121-122.

⁴⁷ Evliya Celebi, *Kniga puteshestviya. Predislovie A. P. Grigoreva. Primechaniya i komentarii A. Grigoreva, A. D. Jeltyakova. Vipusk 2., Izd. “Nauka”, Moskva, 1979, p. 102 (in Russian).*

⁴⁸ Refer to Munejjim Basi: *[Turkish Sources...]*, vol. 2, p.183.

⁴⁹ *Ibid.*, pp. 199-200. In Arabic and Turkish sources the toponym Dvin has been distorted and written in various ways like Debil (refer to vol. 2 of *Dictionary of Toponyms of Armenia and the Adjacent Regions*, Yerevan, 1988, p. 68) Douin, Dabil, Adabin and Douviy (refer to S. Vardanyan’s *The Capitals of Armenia [Hayastani mayrakaghaknere]*, Yerevan, 1995, p. 109.)

descriptions of these historians, it becomes evident that in the 17th century official Ottoman historiography recognized the existence of the occupied Greater Armenia, and acknowledged it by its internationally accepted name of Armenia (Ermenistan), while Cilicia with its Adana and Marash eyalets was recognized by them as Lesser Armenia. Thus, in the 17th century when the Armenian Question was not as yet included into the agenda of international diplomacy, the terms Anatolia or Eastern Anatolia were never used to indicate Armenia. Furthermore, the “Islamic World Map” of the 16th century⁵⁰ and other Ottoman maps of the 18th and 19th centuries have clearly indicated Armenia (Ermenistan) on a specific territory as well as its cities.⁵¹

Armenia (ارمنستان) and Anatolia (اناطولی) are clearly differentiated in the map published in Istanbul in 1803-1804 (see Map 1).⁵² The Ottoman authors were using the term Armenia till the end of the 19th century. One example is Osman Nuri, the historian of the second half of the 19th century, who mentions Armenia repeatedly in his three-volume “Abdul Hamid and the Period of His Reign.”⁵³

⁵⁰ “The Islamic World Map” was drawn in the 1570s. Its diameter is 28.5 cm, and it is kept in the Bodleian Library, Oxford, manusc. Var.317 f9v-10r (Refer to R. Galchian’s “Armenia in World Cartography”, Yerevan, 2005, p.148.

⁵¹ The Second Map of the “Mediterranean Region” (reprinted in R. Galchian, *ibid.*, p. 228).

⁵² “Asian Turkey” was printed in 1803/1804. Size: 72x54 cm, British Library, London-OIOC 14999, vol. 2 (2), f.18. The second map in “The Mediterranean Region”, size: 80x58 cm, British Library, London-OIOC 14999, vol. 2 (2), f. 5., “The Ottoman Country”, published in 1867, size: 42x29 cm, The British Library, London-Maps 42.d.1, f.2 (Refer to R. Galchian’s monograph, *ibid.* pp. 226, 246).

⁵³ *The Turkish Sources* [Turkakan aghbyurner]. Vol. 4. Transl. from the original by A. Kh. Safrastyan and G. H. Santurjyan. Yerevan, 1972, pp. 126, 131, 133, 136, 165, 167, 172, 175, 180, 184, 188, 190.

It is more than obvious that the Ottoman historians and chroniclers in contrast to the modern Turkish ones, knew very well Armenia's location and did not "confuse" it with Anatolia (see Map 2).

The word Anatolia means "sunrise" or "east" in Greek. This name was given to the Asia Minor peninsula approximately in the 5th or 4th centuries B.C. During the Ottoman era the term Anadolou included the north-western vilayet of Asia Minor with Kyotahia as its center.⁵⁴ The numerous European, Ottoman, Armenian, Russian, Persian, Arabic, Georgian and other primary sources did not confuse the term Armenia with Anatolia. This testifies, inter alia, to the fact that even after the loss of its statehood the Armenian nation still constituted a majority in its homeland, which was recognized by Ottoman occupiers as well.

Therefore, it is very sad to witness today certain Armenian historians of the Diaspora and even diplomats and analysts in Armenia, who have started to substitute the term "Western Armenia" with that of the ersatz "Eastern Anatolia". These people have willingly and submissively undertaken the task of enacting Abdul Hamid's decree of 1880. Incredibly, some Diasporan historians are even using the term "Anatolia" to indicate the entire Armenian Highland.⁵⁵

⁵⁴ *Soviet Armenian Encyclopedia [Haykakan sovetakan hanragitaran]*, vol.1, Yerevan, 1974, p. 373. For details about Turkish attempts to change the place name of "Western Armenia" with that of "Eastern Anatolia" see Zograbyan L. N., [*Orfografiya Armyanskogo Nagoriya*], Yerevan, 1979, p. 14-15. See also E. Danielyan's article titled "Issues of Ancient Armenian History in Historiology" ["Hin Hayastane patmutyan hayetsakargayin himnahartsere patmagrutyan mej"], published in *Patma-banasirakan Handes* (Historico-Philological Magazine), 2003, N3, pp. 30-37, as well as his article titled "Armenia and Armenian Geographical Names: A Scientific Assignment to Protect the Armenian Natural and Historical Environment" [Hayastann u haykakan teghanunnere, hayots bnapatmakan mijavayri pashpanutyan gitakan arajadrank"], published in *VEM*, Yerevan, 2009, N1, pp. 13-15.

⁵⁵ Ronald Grigor Suny, *Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History*, Bloomington, Indiana University Press, 1993. *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, vol. 1, New York, St. Martin's Press, 1997, pp. 22,

Even if this ersatz term of Eastern Anatolia has somehow been put into circulation in Western scientific circles under the influence of systematic Turkish lobbying and falsifications and at times also due to the lack of knowledge, it is unacceptable for us, because the substitution of Western Armenia with the term “Eastern Anatolia” would mean voluntary renunciation of our homeland, rejection of our centuries-old historical and cultural heritage, denial of the Armenian Genocide, burial into oblivion of its consequences and, last but not least, rendering support to the Turkish negationist position towards the rights of the Armenian nation to Western Armenia.⁵⁶

Conclusion

The Turkish authorities realize that Armenian toponyms are the product of a civilization spanning several millenia civilization and vivid witnesses of the indigenous presence of Armenians in Western Armenia. The extermination of the native population, however, did not stop with the Armenian Genocide; it was followed by the destruction of Armenian historical and cultural heritage, including the Armenian toponyms.

The policy of Turkification of toponyms in the Ottoman Empire and the Republic of Turkey has gone through several stages:

1. Up to the end of the 19th century, Turkish officials and historians – although they were were appropriating and changing the place names of occupied territories – they still continued to use the names “Armenia” or “Ermenistan”.
2. After the Russo-Turkish War of 1877-1878, when the Armenian Question became an international issue, the Turkification of Ar-

26, 37. Ayvazyan A.: *The History of Armenia as Presented in American Historiography*, a critical survey, Yerevan, 1998, pp. 37-40.

⁵⁶ Refer to Armen Ayvazyan’s “Western Armenia vs. Eastern Anatolia”, *Europe and Orient* (Journal of the Institute Tchobanian, Paris), No. 4, 2007.

menian as well as other Christian toponyms has been carried out more consistently.

3. This process intensified during the Young Turks and the Kemalist regimes, when a full-scale Turkification policy of toponyms targeted all non-Turkic nations.
4. Finally, during the present fourth stage, decades after eliminating Western Armenia of its native Armenian population, the Turkish authorities, fearing the potential threat posed by the Kurdish factor, have started to reshape their policy by partially restoring the original Armenian names of certain settlements in order to counter their Kurdish variants. However, they try to ascribe Turkish roots to these Armenian toponyms.

All this demonstrates that falsification of toponyms has been and still remains an important constituent part of Turkish demographic policies.

Toponyms are not only linguistic facts, but also accurate and objective historical evidence. The ancient Armenian place names are explicit and emphatic linguistic evidence, which reveal the entire truth about the true native owners of the Armenian Highland. This is why the protection, maintenance and restoration of Armenian toponyms have invaluable strategic significance today.

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԹՈՒՐՔԱՑՈՒՄՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԵՎ ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԹՈՒՐՔԻԱՑՈՒՄ*

Թուրքիայի նախագահ Աբդուլլահ Գյուլը 2009թ. օգոստոսին Բիթլիս կատարած այցի ժամանակ հայտարարեց, որ ներկայիս Գյուլոյմաք գավառի իսլական անունը քրդերեն Նորչին է¹: Իրականում, Նորչինը մաքուր հայկական տեղանուն է թե՛ իր բաղադրիչներով՝ Նոր-չեն, թե՛ տեղանվանակազմ կաղապարաձևով: Ընդ որում՝ շեն (կառույց, գյուղ, բնակատեղի) բաղադրիչով տեղանունները գուտ հայկական են, ինչպես՝ Մարտունաչեն, Վասակաչեն, Գետաչեն, Վանքչեն, Համչեն, Վերիչեն և այլն:

* Ուսումնասիրության համացանցային տարբերակը տե՛ս 18 սեպտեմբեր, 2009 (<http://blog.ararat-center.org/?p=284>), 19 նոյեմբեր, 2009 (<http://blog.ararat-center.org/?p=331>): Ամաղրային տարբերակը տե՛ս Լ. Սահակյան, Հայկական տեղանունների թուրքացման քաղաքականությունը Օսմանյան կայսրությունում և հանրապետական Թուրքիայում, «Վէմ» հանդես, 2010թ., թ. 1 (հունվար-մարտ), էջ 83-96:

¹ Kadir Konuksever, “Kürt açılımı ve Kürt isimleri”, *BBC Türkçe*, 12 Ağustos, 2009. http://www.bbc.co.uk/turkce/haberler/2009/08/090812_kurdish_names.shtml. Այս բնակավայրը հայտնի է եղել **Չոխուր Նորաչեն**, **Չուխուր-Նորաչեն**, **Քյուրտ Նորաչեն** անուններով: Այն գտնվել է Արևմտյան Հայաստանի Բաղեշի (Բիթլիսի) նահանգի Վերին Չխուր գավառակում, Դատվան ավանից մոտ 20 կմ հյուսիս-արևմուտք: 1888թ. ուներ 52 տուն հայ և քուրդ բնակիչ (տե՛ս Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախչյան Ստ., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 4, եՊՀ հրատ., Երևան, 1998, էջ 258): Ըստ Ա. Երիցովի, **Չուխուր Նորչինը** կամ **Քուրդ Նորչինը** եղել է Խլաթի գավառակի կազմում: 1878թ. ուներ եկեղեցի, 21 տուն հայ և 34 տուն քուրդ բնակիչ (տե՛ս Ерицов А., Список населенных пунктов бывшей Эрзрумской области, находившейся во временном управлении России, Составлен в мае месяце 1878 году, Приложение к 1-му выпуску VIII тома. "Известия Кавказского Отдела Императорского Русского Географического Общества", Тифлис, 1883, с. 146).

Այն, որ Գյուլէն այս հայկական տեղանունը ներկայացնում է իբրև քրդական, պատահական չէ: Թուրքիայում հայկական տեղանունների թուրքացումն ու քրդացումը նոր երևույթ չէ: Տեղանունները լեզվական համեմատաբար կայուն փաստ լինելուց բացի՝ ունեն պատմագիտական և քաղաքական արժեք: Ուստի՝ Գյուլի հայտարարությանը վերաբերող Բի-Բի-Սի-ի և թուրքական լրատվամիջոցների հրապարակումները² մեկ անգամ ևս հաստատում են, որ Օսմանյան կայսրության, հետագայում նաև՝ հանրապետական Թուրքիայի ղեկավար շրջանակները, շատ լավ հասկանալով տեղանունների ռազմավարական նշանակությունը, հետևողական քաղաքականություն են վարել՝ Թուրքիայի սահմաններում գտնվող բնակավայրերի անուններն աղավաղելու և դրանք զանազան միջոցներով սեփականացնելու ուղղությունը:

11-15-րդ դարերի ընթացքում Հայկական լեռնաշխարհում հաստատված թյուրքական ցեղերը, հետագայում էլ՝ Օսմանյան իշխանությունները նորանվաճ տարածքները յուրացնելու նպատակով բնիկ տեղանունը կա՛մ թարգմանում էին թուրքերեն, ինչպես Տանձուտը՝ Արմուղլու, Աղ-բյուրաշենը՝ Քյանքենդի, Ծաղկաձորը՝ Դարաչիչեք, Կարմրիկը՝ Քըզըլջա և այլն, կա՛մ էլ տեղական բարբառի ազդեցությամբ նախկին ձևից որոշ չափով հեռացած տեղանունը բաղադրության (կոնտամինացիա) սկզբունքով նմանեցնում էին թուրքերեն այս կամ այն բառին, այսպես՝ Արմտիքը դարձնում Արմուղի, Օձունխաչը՝ Ուզունհաչ, Կյուրոպաղատը՝ Գյուրբաղը, Քարհատվանը՝ Քարաղիվան, Ճղոպուրկենցը՝ Չյուփուրգենս և այլն³:

² Muradoğlu A., “Ahi Mesut ve Norşin”, *Yeni Şafak*, 11.08.2009: Enver Alper Guvelin, “Norşin: Psikolojik eşğin aşılması, *Yeni Şafak*, 16.08. 2009.

³ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Սահակյան Լ., Բարձր Հայքի Բաբերդ, Սպեր, Դերջան գավառների տեղանուններն ու ժողովրդագրությունը XVI դարի օսմանյան աշխարհագիր մատյաններում, «Լուսակն» հրատ., Երևան, 2007, էջ 235-237, 250, 251, 259, 261:

Տարածված մեթոդներից էր նաև հին բնակավայրերին նոր անուններ տալը՝ ձգտելով մոռացության մատնել նրանց էթնիկական պատկանելությունը⁴: Անվանափոփում էին նույնիսկ քրիստոնեական սրբավայրերը. օրինակ՝ նշանավոր Վարադավանքը կոչեցին Եղիքիլիսես (յոթ եկեղեցի): Ի դեպ՝ մեր հաշվումներով Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանում եղել են քիլիսես (եկեղեցի) բառով մի քանի տասնյակ բնակավայրեր, մոտավորապես մի այդքան էլ՝ Ղարաքիլիսես (սև եկեղեցի) անունով:

Հայկական տեղանունների յուրացման ձև էին նաև թուրքերենով դրանք ստուգաբանելու փորձերը: Նման կեղծ վարժանքներով առանձնապես զբաղվել է 17-րդ դարի օսմանյան արքունի պատմագիր Էվլիյա Չելեբին, որի մեկնությունները հաճախ հիմք են դարձել թուրք մասնագետների համար: Օրինակ՝ իր «Ուղեգրություն» մեջ հնագույն հայկական Բայբերդ կամ Բաբերդ տեղանունը (որը բարբառի և օտար լեզվական շերտերի ազդեցությամբ հնչյունափոխվել է Բայբուրդի), նա ստուգաբանում է թուրքերենով՝ բայ (հարուստ)+յուրդ (բնակատեղի)⁵: Տեղանվան մեջ, սակայն, առկա են վաղնջահայկական Բայ+բերդ բաղադրիչները: Բայ նշանակում է որջ, անառիկ թաքստոց, իսկ բերդ՝ պարիսպներով շրջապատված ամրություն, ամրոց⁶: Դեռևս V դարում Մովսես Խորենացին հիշատակում էր Բաբերդը որպես հնագույն բերդաքաղաք⁷: Բերդ բաղադրիչով տեղանունները սփռված են ամբողջ Հայաստանով մեկ՝ Ցամաքաբերդ, Ամբերդ, Վժնաբերդ, Խարբերդ, Բաղաբերդ և այլն:

⁴ Սահակյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 83-84:

⁵ Էվլիյա Չելեբի, Օտար աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին, հ. 4, թուրքական աղբյուրներ, հ. Գ, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Ա. Խ. Սաֆրասյանի, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1967, էջ 127:

⁶ Բաբերդ տեղանվան ստուգաբանության մասին մանրամասն տե՛ս Սահակյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 130-131:

⁷ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1999, էջ 104:

Թուրք պատմագրի երևակայությունը սրանով չի սահմանափակվել. ըստ նրա՝ բնիկ հայկական Ճորոխ գետանունը Զուր-ուռ Հնդու գետ» թյուրքերեն բառերի աղավաղված ձևն է⁸: Իրականում՝ Ճորոխ անունը կազմավորվել է հայերեն ծորել-ծորող բառից՝ ծ>ճ հնչյունփոխությամբ, մի երևույթ, որը հատկանշական է հայերենին, ինչպես՝ ծանածել>ճանաչել, ծխնի> ճխնի⁹: Երվանդունիների կառուցած Զարիշատ բերդի անունը նա կապում էր աղբմների (այսինքն՝ պարսիկների) հետ¹⁰, Ակն քաղաքի անունը՝ բյուզանդացի արքայազուստեր՝ Էգինի հետ¹¹: Նշենք, որ ակն-ը բնիկ հայկական բառ է և նշանակում է աչք, աղբյուր, փոս¹²: Փերթեք տեղանվան մեջ, որը Բերդակի բարբառային տարբերակն է, Էվլիյա Չելեբին փնտրում է մոնղոլներեն արծիվ բառը¹³:

Իրականում, վերոնշյալ, ինչպես նաև Հայաստանի բազմաթիվ այլ տեղանուններ պատմական աղբյուրներում շատ ավելի վաղ են արձանագրվել, քան թուրքական կամ քրդական տարրը հայտնվել է Հայկական լեռնաշխարհում:

Չելեբիի այս ճշգրտումները ստուգաբանական անմեղ ճամարտակություններ չէին, այլ հետապնդում էին նոր գրավված տարածքների թուրքականությունը հաստատելու հեռագնա նպատակներ: Այս պատմագիրը վարել է պետական պաշտոններ, մասնակցել օսմանյան նվաճողական արշավանքներին, ուստի նրա տեղանվանական բացատրություններն ունենին աշխարհաքաղաքական դրդապատճառներ:

⁸ Էվլիյա Չելեբի, նշվ. աշխ., նույն տեղում:

⁹ Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. Բ, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1973, էջ 469, տես նաև Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. Ա., ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1981, էջ 1026:

¹⁰ Էվլիյա Չելեբի, նշվ. աշխ., էջ 120:

¹¹ Էվլիյա Չելեբի, նշվ. աշխ., 155:

¹² Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. Ա, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1971, էջ 106-108:

¹³ Էվլիյա Չելեբի, նշվ. աշխ., էջ 157:

19-րդ դարի կեսերից թուրքական իշխանությունները որոշում են ոչ միայն անվանափոխել կամ աղավաղել հայկական գավառների, գյուղերի անունները, այլև ոչնչացնել Հայաստան անունն առհասարակ: Այս քաղաքականությունը գործադրվեց հատկապես 1877-1878թթ. ուսու-թուրքական պատերազմից հետո, երբ միջազգային դիվանագիտության օրակարգ մտավ Հայկական հարցը:

Օսմանյան սուլթան Աբդուլ Համիդ Բ-ի կառավարությունը Հայաստան անունը փոխարինեց հնարովի Քրդստան և կամ Անատոլիա տերմիններով: 1880 թվականից սկսած՝ պաշտոնական փաստաթղթերում արգելվեց Հայաստան անվան հիշատակումը¹⁴: Սրանով Բարձր դուռը ձգտում էր բոլորին հասկացնել, որ Հայկական հարց գոյություն չունի, քանզի, եթե չկա Հայաստանը, չկա նաև Հայկական հարցը: Պատմաբաններին վաղուց արդեն հայտնի է Անգլիայի օգնությամբ այդ հարցի լուծման՝ մեծ վեզիր Քյամիլ փաշայի ծրագիրը:

«Եթէ Եւրոպիոյ մասին մէջ մեր ծոցը օձ սնուցինք (նկատի ունի բալկանյան ժողովուրդներին - Լ. Ս.), պէտք էջ, որ նոյն յիմարութիւնն ընենք մեր Ասիական Տաճկաստանի մէջ. խելօքութիւնը ջնջել վերցնել է այն ամեն տարերքը, որ օր մը կրնան մեզ նոյն վտանգը ծնանիլ և օտարին ձեռնամխութեան առիթ և գործիք լինիլ: Հիմա, այս օր, գոնէ Անգլիոյ շահերն կը պահանջեն որ Փոքր Ասիոյ (մենք և Անգլիա Հայաստան բառը ոչ միայն չենք ճանչեր, այլ այդ անունը հնչող կզակները պէտք է ջախջախենք) մեր ունեցած երկիրները ազատ մնան օտարին միջամտութենէն և միջամտութեան ամեն առիթներէն. ուստի այդ սուրբ նպատակին համար պէտք է և պետական

¹⁴ Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հ. 6., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1981, էջ 137, տես նաև՝ Новая история Армении в трудах современных зарубежных авторов, отв. редактор Р. Г. Саакян, Ереван, 1993, с. 15.

իրաւունք կը պահանջէ որ ուիցէ կասկածելի տարր անպետ ընենք, որպէս զի ապագայն ապահովենք, ուրեմն այդ հայ ազգը վերցնելու, անհետ և անճետ ընելու ենք»¹⁵:

Միտումնավոր աղավաղումների միջոցով, օսմանյան իշխանութիւնները հայկական և հունական տեղանուններին վերագրում էին թուրքական կամ քրդական ծագում: Տվյալ շրջափուլում օգտագործվում էր քրդական գործոնը, որը կայսրութեան համար վտանգավոր չէր համարվում: Սուլթան Աբդուլ Համիդը, որը հայտնի էր նաև «Քրդերի հայր» (Bâve Kurda) անունով¹⁶, օգտագործելով նրանց կրոնական մոլեռանդութիւնը և ավարառուական կենսակերպը, թուրքական կանոնավոր բանակի և քուրդ հրոսակներից կազմված «Համիդիյեների» միջոցով կազմակերպեց 1890-ական թթ. հայկական կոտորածները:

Աբդուլ Համիդի օրոք թուրք կամ քուրդ գաղթականներով վերաբնակեցված վայրերի հին անունները փոխարինվում էին նորերով. դրանք սուլթանների կամ էլ թափառական ցեղերի անուններ էին՝ Համիդիյե, Ռեշիդիյե, Ագիզիյե, Մահմուդիյե: Սակայն այս քաղաքականութիւնը հատկապես ակնառու դարձավ երիտթուրքերի իշխանութեան օրոք:

Երիտթուրքական իշխանութիւնները նույնպես չափազանց կարեորում էին «ոչ մահմեդական» տեղանունները փոփոխելու գործը: Նրանք շատ բնակավայրեր կոչեցին իրենց անուններով, ներառյալ օսմանյան սուլթանների անունները կրող բնակավայրերը՝ Էնվերիյե, Շեքեթիյե,

¹⁵ Ծերենց, Ազգային տեսութիւն, «Փորձ» ազգային և զբաղմունքի միամսեայ հանդես, Տփլիս, 1879, N VII-VIII, էջ 204-205: Տե՛ս նաև Новая история Армении в трудах современных зарубежных авторов, с. 17.

¹⁶ Frat Nuri, Vulpes Vulpes Kurdistanica, *Günlik*, 17.8. 2009, (www.gunlukgazetesi.com).

Մահմուդ շեքեթփաշա և այլն¹⁷: Կայսրությունում տեղանունների համակարգված թուրքացմանն էր նպատակաուղղված 1913թ. մայիսի 13-ին ընդունված “Գաղթականների բնակեցման կանոնադրություն” (“İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi”) փաստաթուղթը¹⁸:

Հաջորդ քայլը կատարեց երիտթուրքերի կառավարութայան ռազմական նախարար էնվեր փաշան¹⁹ 1916թ. հունվարի 5-ին օսմանյան ռազմաքաղաքական իշխանություններից պահանջելով կայսրութայան հայերեն, հունարեն, բուլղարերեն և այլ ոչ-մահմեդական ծագումով բոլոր տեղանունները փոխել թուրքերենի²⁰: Ստորև առաջին անգամ թարգմանաբար հայ ընթերցողին ենք ներկայացնում էնվեր փաշայի ստորագրած հրամանագիրը (Emirname)

ՀՐԱՄԱՆԱԳԻՐ

1. Օսմանյան երկրում հայկական, հունական, բուլղարական և այլ ոչ մահմեդական ժողովուրդներին պատկանող նահանգի, գավառի, գյուղաքաղաքի, գյուղի, սարի, գետի... և այլ բոլոր անունների վերածումը թուրքերենի անհրաժեշտ է: Արագորեն օգտվե-

¹⁷ Frat Nuri, նույն տեղում:

¹⁸ Hür A., Tez zamanda yer isimleri değiştirile, *Taraf*, 01.03.2009.

¹⁹ Հրամանագիրը այժմ պահվում է Թուրքիայի գլխավոր օսմանյան արխիվում (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezâreti, İUM, nr. 48/17, lef. 2). Այն հրատարակել են Շյուքրու Հանիօղլուն էնվեր փաշայի կյանքն ու գործունեությունը լուսաբանող իր գրքում (Şükrü M., “Enver Paşa”, DIA, XI, İstanbul, 1995, ss. 261-264), ինչպես նաև Այնան Յուքսելին իր «Անձովյան ուսումնասիրություններ» մենագրության մեջ (Yüksel A., Doğu Karadeniz Araştırmaları, İstanbul, 2005, ss. 21-22):

²⁰ Ժամանակակից թուրք պատմաբան Այշե Հյուրը հաստատում է Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ ոչ-թուրքական տեղանունների համակարգված փոփոխության միջոցառումների արագացման փաստը (“Bin Yer in İsmi Değişt i, Hangi İsim Hangi Dile ait? www.kenthaber.com/Haber/Genel/Dosya/gundem/28-bin-yerin-ismi-değişt i).

լով հարմար պահից՝ այս նպատակի իրականացման համար ձեր աջակցությունն ենք հայցում:

2. Ձեր իրավասությունների գտնվող տարածքում գինվորական հրամանատարություն և վարչական պաշտոնեությունների հետ միանալով՝ թող կազմվեն անվանափոխության համապատասխան ցուցակներ, և նահանգի, գավառի, գյուղաքաղաքի կենտրոններն ընդգրկող այս ցուցակները հնարավորինս շտապ մաս առ մաս ներկայացվեն Գլխավոր շտաբ:

Հավաքվող ցուցակներն ուսումնասիրելուց ու համանման անունները փոխհամաձայնություններ փոփոխելուց հետո պետք է ուղարկվեն ներքին գործերի և կապի նախարարություններ՝ ընդհանրացման և կիրառության համար:

3. Անհրաժեշտ է, որ նոր անվանումներն արտահայտեն աշխատասիրություն մշտապես ընդօրինակելի և չափանիշ հանդիսացող ու գովեստներով փառաբանված մեր գինվորականության պատմությունը: Պետք է հիշել ինչպես ներկա, այնպես էլ անցյալ պատերազմական իրավիճակներում հայտնված և, ըստ այդմ, հատուկ փառաբանված դրվագները: Եթե դա հնարավոր չէ, ապա պետք է հիշատակվեն ամենաբարձր բարոյականության տեր և իրենց երկրին անգնահատելի ծառայություններ մատուցելիս զոհված անձնավորությունները: Կամ էլ պետք է գտնվեն այնպիսի անուններ, որոնք բնորոշ են տվյալ տեղանքի բերքին, արտադրանքին, առևտրին կամ աշխարհագրությունը:

Ի վերջո, դպրոցում ուսուցիչներն իրենց աշակերտներին մեր հայրենիքի տարբեր անկյունների մասին դասավանդելիս՝ պետք է կարողանան տվյալ վայրի փառապանծ պատմությունը, կլիմային, բերքին, առևտրին և արվեստին նվիրված օգտակար թեմաներ գտնել: Բացի այդ, եթե օտար լեզվով վաղուց ի վեր ընդունված անունների հանկարծակի փոփոխությունը լինի անհարմար անուններով, այն առաջ կբերի որոշ սխալներ, և

պատճառ կդառնա, որ բնակչութեան շրջանում հին անունների օգտագործումը շարունակվի:

Հետևաբար՝ նոր անունները պետք է ընտրել՝ այս ամենը նկատի ունենալով: Իսկ եթե չհաջողվի նման սկզբունքների հիման վրա անուն գտնելը, այդ դեպքում, օրինակ՝ Էրեղլին անվանել Էրիքլի կամ էլ Էրաքլը, Գալիբոլուն՝ Վելիբոլու, այսպիսով, չի խախտվի ընդունված նախկին անվան հիմքը:

Գլխավոր հրամանատարի տեղակալ՝ Էնվեր,
23 Քանուն-ը էվվել, 1331 [5 հունվարի, 1916թ.]

Ոգևորվելով էնվերի հրամանագրով՝ թուրք հայտնի գին-վորական Հուսեյին Ավնին (Ալփարալան), որը նաև թուրքերեն լեզվի և թուրքական մշակույթի մասին հոգևածների հեղինակ էր, գրում էր. «Եթե մենք ուզում ենք մեր երկրի տերը դառնալ, ապա ամենափոքր գյուղի անունն անգամ պետք է թուրքերեն դարձնենք, այլ ոչ թե թողնենք հայերեն, հունարեն, արաբերեն: Այսպիսով՝ մեր երկիրը կներկենք մեր գույներով»²¹:

Ինչպես տեսնում ենք, նա իր նախարարից էլ մեկ քայլ առաջ էր անցնում և անհրաժեշտ համարում նաև արաբերեն տեղանունների անվանափոխությունը, թեև էնվեր փաշայի հրամանագրում խոսքը վերաբերում էր միայն հայ, հույն, բուլղար և այլ ոչ մահմեդական ժողովուրդներին: Սա նաև վկայում է, որ կայսրություն շրջանում՝ մահմեդականների խալիֆը համարվող սուլթանի տիրապետություն ժամանակ, արաբական և քրդական տեղանուններն իշխանությունների համար առանձանպես վտանգավոր չեն համարվել: Սակայն, չմոռանանք, որ տվյալ դեպքում Արևմտյան Հայաստանի տարածքում քրդերով վերաբնակեցված վայրերի անունները ճնշող մեծամասնութ-

²¹ Tirebolulu H. [Huseyin Avni] Alparslan, Trabzon İli Lâz mı? Türk mü? Giresun, 1339, s. 17.

յամբ եղել են հայկական՝ տեղական բարբառային կամ օտար լեզվական նստվածքով: Ուստի, Մեծ եղեռնից հետո այդ տեղանունները հաճախ վերագրվել են քրդերին:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին շտապ թուրքացվեցին մեծ թվով հայկական, հունական, բուլղարական, ասորական տեղանուններ²²: Բերենք մի քանի օրինակ՝ Բուրսայի Անթրանոս գավառակը վերանվանվեց Օրհանեյի, Միխալիչը՝ Կարաջաբեյ, Կայսերիի ենթակա Դիմիտրի գյուղը՝ Թուրան, Չորումի Ռում գյուղը՝ Յենի (նոր) Չամլըջայի, Համչեն գավառում՝ Եղնովիտ (Էլեվիտ) տեղանունը՝ Յայլաքյոյու, Վարդանոցը՝ Գյուլլյու, Համչեն-ի սյուֆլան (Ներքին Համչեն)՝ Սըրաքյոյ, Մեծահորը՝ Քափթանփաշա²³ և այլ: Բաբերդում Առյուծկան փոխարինվում է Գյոքփինարի, Աչոտկան՝ Գյուլվենջիրդերեի, Բալահորը՝ Աքչարի, Տանձուտը՝ Բուղդայլըի, Իշխնձորը՝ Դեեթաշի²⁴: Բազմաթիվ օրինակներով կարող ենք այս շարքը լրացնել: Մի քան ամիս անց՝ 1916թ. հունիսի 15-ին, օսմանյան Գլխավոր շտաբը առարկեց տեղանունների նման փոփոխությանը, քանի որ քարտեզները կարգալիս և ռազմական գրագրություններ կազմելիս նոր տեղանունները գինվորականների համար խառնաշփոթ էին առաջացնում²⁵ և կարճ ժամանակով այս գործընթացը ընդամենը դանդաղում է:

Արևմտյան Հայաստանը, զրկվելով իր իսկական տերերից, պատմամշակութային բազմաթիվ արժեքների հետ այսօր էլ շարունակում է կորցնել նաև հազարամյակների

²² “Aramaic Toponyms in Turkey – A Demand of the Aramaean Diaspora”, Open Letter to Mr. Beşir Atalay, Interior Minister of Turkey, made public by J. Messo, President of the Syriac Universal Alliance, Stockholm, 18 May, 2009, <http://www.americanchronicle.com/articles/view/103515>; “The Turkification of Cyprus and the Orging of History,” <http://www.kypros.org/CyprusPanel/cyprus/Cproblem.html>.

²³ Hoşoğlu K., Köylerin Eski İsimleri, Eski İsimler Hakkında bilgiler, Rize Halk Eğitim Yayınları, 2001.

²⁴ Սահակյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 136-272:

²⁵ Aktar A., Yer isimlerini Türkleştirmek..., *Taraf*, 23 Ekim, 2009.

խորքից եկած հայկական տեղանունները: Դրանք հայտարարվում են քրդական կամ էլ՝ թուրքական: Թուրք պատմաբան Հ. Թունչելն իր հարցազրույցներից մեկում խոստովանել է, որ «Թուրքիայում չկա մի այնպիսի աշխատութուն, որը քննի Հին անունների արմատները: Այս աշխատանքի համար հարկավոր է թուրքերենի, պարսկերենի, արաբերենի, հայերենի, զազայերենի, կուրմանջիի, ասորաարամեերենի, շումերերենի, աքքադերենի, տեղական բարբառների իմացութուն, ... քանի որ քրդերեն համարվող անունն իրականում կարող է լինել շումերերեն, աքքադերեն կամ թուրքերեն, ինչպես նաև թուրքերեն համարվող տեղանունը կարող է լինել արաբերեն, հայերեն կամ էլ աքքադերեն»²⁶:

Իսկ ահա 2009թ. հուլիսի 16-ին թուրքական «Վաթան» օրաթերթում հրատարակված «28 հազար տեղանուն փոխվեց: Ո՞ր տեղանունը, ո՞ր լեզվին է պատկանում՝ չի իմացվում» հոդվածի²⁷ հեղինակ Շուլե Թյուրքերը քրդական տեղանունների շարքն է դասում Վանը, Անթեփը (Այնթափ)²⁸, Խարփեթը (Խարբերդ), Հրզինգանը (Երզնկա), Չերմիզը (Ջերմուկ), Կաղզգմանը (Կաղզվան), Դերսիմը, Տեկուրը, Վեստանը (Ոստան), Գերչանիսը (Կերճանիս, Կիրճանիս), Փալին (Բալու), Գոգսին (Կոկսի), Կերսը (Կարս), Փուլուրը (Բլուր), Փերթակը (Բերդակ), Գեղին, Չերմեն (Ջերմե), Քոփը (Կոփ), Չեմիչգեղեքը (Չմչկածաղ), Թերջանը (Դերջան), Քեմահը (Կամախ), Իսփիրը (Սպեր), Ջարուչատը (Ջարիչատ), Արթեմեթանը (Արտամեդ), Հրջիչը (Արճեչ), Ջեղկանը (Ջատկան), Թաթոսը, Էգինը (Ակն), Թուխը, Քեբանը (Կապան), Սիվերեքը (Սև Ավերակ), Ջիրմիքը (Ջերմուկ), Սերթը (Սդերդ), Հրխվան-Արզուվանը (Արզավան), Հրզերոմը (Հրզրում-Արձն), նույնիսկ՝ Քիլիսը (եկեղեցի

²⁶ Türker Ş., 28 bin yerin ismi değişti, Hangi ismin hangi dile ait olduğu bilinmiyor!, *Vatan*, 16.08.2009, www.esoyl.com/2009/08/30/28-bin-yerin-ism-degişti.

²⁷ Türker Ş., նույն տեղում:

²⁸ Փակագծերում տալիս ենք բնակավայրերի նախնական անունները:

բառի ազավազված ձևն է) և այլն²⁹: Բայց թե այդ երբվանի՞ց են մահմեդական քրդերն իրենց բնակավայրերն անվանակոչել «քիլիս» («եկեղեցի»), մնում է գաղտնիք: Բերված տեղանունների մեծ մասը հիշվում է հնագույն ժամանակներից, հայարմատ է և կրում է տարածագոտու հայ բարբառներից բխող հնչյունական նստվածք:

Երիտթուրքերից հետո տեղանունների «ազգայնացման» քաղաքականութունը շարունակեցին քեմալականները: Հանրապետության շրջանում այս գործընթացն է՛լ ավելի մեծ թափ ստացավ: 1923-ից սկսած Արևմտյան Հայաստանի տարածքը պաշտոնապես կոչվեց «Արևելյան Անատոլիա»³⁰: Իսկ 1925թ. Շեյխ Սայիդի, 1927-1931թթ. Արարատի քրդական և 1936-1938 թթ. Դերսիմի ապստամբութուններից հետո թուրքական իշխանութուններն սկսեցին անվանափոխել նաև քրդերով ու զազաներով բնակեցված վայրերը: Դեռևս 1935թ. Դերսիմը Թունջելի կոչելու մասին մի նախագիծ էր ներկայացրել Ներքին գործերի նախարար Շուքրյու Քայան: Հետաքրքրական է, որ 2009թ. փետրվարին ժողովրդավարական հասարակութուն կուսակցության (DTP) Թունջելիի պատգամավոր Շերաֆեթթին Հալիսը հանդես եկավ Թունջելին կրկին Դերսիմ կոչելու առաջարկով՝ հիմնավորելով, որ ժողովուրդը չի հրաժարվում իր համար արդեն սրբացած Դերսիմ անունից, որն օգտագործվում է թե՛ առօրյա կյանքում, թե՛ երգերում, պատմութուններում ու վեպերում: Պատգամավորի այս առաջարկն Արդարադատության նախարարը որակեց որպես անջատողականության դրսևորում³¹:

²⁹ Türker Ş., նույն տեղում:

³⁰ Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 1, Երևան, 1974, էջ 373: Հայկական համառոտ հանրագիտարան, հ. 1, Երևան, 1990, էջ 192-193:

³¹ Bilir O., Tunceli, Dersim Olsun, Tekilfini Ekimde yeniden, *Bir Gün*, 2009, 19 Ağustos. Տե՛ս նաև՝ www.birgun.net.

1940թ. Թուրքիայի կառավարութիւնն ընդունում է օտար լեզուներով ու արմատներով տեղանունները թուրքերենի փոխելու մասին թիվ 8589 շրջաբերականը: Սակայն երկրորդ համաշխարհային պատերազմի պատճառով այս գործընթացն առժամանակ կասեցվում է:

1949թ. Նահանգային վարչական օրենքում (*İl İdaresi Kanunu*) մի առանձին հոդված է նվիրվում տեղանունների փոփոխութեանը: 1957թ. ստեղծվում է «Անվանափոխման մասնագիտական կազմակերպութիւնը» (*“Ad Değiştirme İhtisas Kurulu”*), որը էրզրումի նահանգում վերանվանում է 653, Ադանայում՝ 169, Էրզինջանում (իմա՝ Երզնկա)՝ 366, Ադըյամանում՝ 224, Մուղլայում՝ 70, Աֆիոնում՝ 88, Էսքիշէհիրում՝ 70, Մուշում՝ 297, Աղըբում (Արարատ)՝ 374, Գազիանթեփում (Այնթափ)՝ 279, Նեշէհիրում՝ 24, Ամասիայում՝ 99, Գիրեսունում (Կիրասուն)՝ 167, Նիդդեում՝ 647, Անկարայում՝ 193, Գյումուշհանեում՝ 343, Օրդուում՝ 134, Անթալիայում՝ 168, Հաքքարում՝ 128, Ռիզեում՝ 105, Արդվինում՝ 101, Հաթայում (Ալեքսանդրետ)՝ 117, Սաքարիայում՝ 117, Այդընում՝ 69, Սպարտայում՝ 185, Բալըքեսիրում՝ 110, Իչելում՝ 112, Սիիրթում (Սղերթ)՝ 392, Բիլէջիքում՝ 32, Ստամբուլում՝ 21, Սինոպում՝ 59, Բինգյոլում (Բյուրակն)՝ 247, Իզմիրում (Չմյուռնիա)՝ 68, Սիվասում (Սեբաստիա)՝ 406, Բիթլիսում (Բաղէշ)՝ 236, Կարսում՝ 398, Թեքիրդաղում՝ 19, Բոլուում՝ 182, Քաստամոնում՝ 295, Թոքաթում (Եվդոկիա)՝ 245, Բուրդուրում՝ 49, Կայսերիում (Կեսարիա)՝ 86, Տրապիզոնում՝ 390, Բուրսայում՝ 136, Քըքլարեւիում՝ 35, Դերսիմում՝ 273, Չանաքքաւեում՝ 53, Քըրշէհիրում՝ 39, Շանլը Ուրֆայում (Ուռհա)՝ 389, Չանքըրում՝ 76, Քոնյաեւիում՝ 26, Ուշալում՝ 47, Չորումում՝ 555, Մալաթիայում՝ 217, Չոնգուլդաքում՝ 156, Էդիրնեում (Ադրիանապոլիս)՝ 20, Մարդինում՝ 647, Դիարբէքիրում (Ամիդ)՝ 555, Մանիսայում՝ 83, Էլազըղում (Խար-

բերդ)՝ 383, Քահրաման Մարաշում (Մարաշ)՝ 105 բնակավայր³²:

«Անվանափոխման մասնագիտական կազմակերպութ-
յունը», ուսումնասիրելով 75 հազար տեղանուն, փոփոխել
է 28,000-ը (որից 12 հազարը՝ գյուղանուն): Հ. Թունջելի
հաշվարկներով 1940-2000թթ. ընթացքում վերանվանվել է
12,211 գյուղանուն՝ գյուղերի մոտավորապես 35%-ը³³:

Թուրք պատմաբան Այշե Հյուրը նշում է, որ ժողովրդ-
դավարական կուսակցության կառավարման ընթացքում
գեղեցիկ տպավորություն չթողնող, մարդկանց ամաչաց-
նող, արժանապատվությունը վիրավորող կամ էլ ծաղրան-
քի առիթ տվող անունները, նույնիսկ, եթե թուրքական
էին, փոխվեցին: Վերանվանվեցին Քըզըլ (Kızıl-կարմիր),
Չան (Çan-զանգ), Քիլիսե (Kilise-եկեղեցի) բառերից կազմ-
ված գյուղանունները: «Անջատողականությանը» վերջ տա-
լու նպատակով փոխվեցին նաև արաբական, պարսկական,
հայկական, քրդական, վրացական, թաթարական, չերքեզա-
կան, լազական գյուղանունները³⁴: 1981-1983թթ. անվանա-
փոխվեցին Թուրքիայի հատկապես արևելյան, հարավային
և Սև ծովի հարավարևելյան ափամերձ շրջանների բնակա-
վայրերը:

2009թ. օգոստոսի 19-ին Ստամբուլի «Բիր գյուն» օրա-
թերթում հրատարակված «Թունջելին թող Դերսիմ կոչվի»
հոդվածի հեղինակ Օ. Բիլիրը նշում է, որ թուրքական իշ-
խանությունները բնակավայրերին նոր անուններ տալուց
բացի, հին տեղանվան որոշ հնչյունները փոխելով՝ նմա-
նեցնում էին թուրքական այս կամ այն բառին, օրինակ՝
Չինչիվա>Շենյուվա և այլն: Սա անվանափոխության մի
մեթոդ է, որը, ինչպես նշել ենք, 1916թ. առաջարկել էր էն-

³² Bilir O., նույն տեղում:

³³ Tunçel H., Türkiye’de İsmi Değiştirilen Köyler, Sosyal Bilimler Dergisi, Fırat Üniversitesi, 2000, cilt 10, sayı 2.

³⁴ Türker Ş., նշվ. հոդվ.:

վեր փաշան. «...էրեղլին անվանել էրիքլի կամ էլ էրաքլը, Գալիբուլուն՝ Վելիբուլու, այսպիսով, չի խախտվի ընդունված նախկին անվան հիմքը»³⁵: Այս երևույթը, սակայն, ունի ավելի հին արմատներ: Դեռևս 16-րդ դարի օսմանյան աշխարհագիր մատյաններում գրանցված հայկական տեղանուններում նկատելի են օսմանացման-թուրքացման նմանատիպ օրինակներ³⁶:

Այսպես կոչված քրդական տեղանունների թուրքացման մեջ ներկայումս արձանագրվում է մեկ այլ հետաքրքիր երևույթ. որոշ բնակավայրերի վերադարձվում են իրենց նախկին՝ կարճեցյալ թուրքական անունները: Իսկ դրանք իրականում հայկական են և եկել են դարերի խորքից: Այսպես՝ Փերթազը (Բերդակ) վերանվանվել է իբր՝ իր նախկին թուրքական տարբերակով՝ Փերթեկ, Ըսփըրը (Սպեր)՝ Իսփիր, էրդեխանը՝ Արդահան, Շախը՝ Շատախ, Քերսը՝ Կարս, Զեղկանը՝ Էլեչքիրթ, այն Վաղարշակերտ>Ալաշկերտ-ի հնչյունափոխված ձևն է, Գեղին՝ Քըղի, երկուսի մեջ էլ գյուղ>գեղ բառն է, Գիմգիմը՝ Վարդո³⁷ և այլն:

Այս շղթայի մեկ օղակն էլ 2009թ. օգոստոսին Բիթլիսում թուրքիայի նախագահ Ա. Գյուլի այն հայտարարությունն է, թե ներկայիս Գյուրոյմաք գավառի նախկին անունը քրդերեն նորչին է³⁸: Սակայն Ա. Գյուլի այս հայտարարությունը միանշանակ չընդունվեց երկրի քաղաքական ուժերի կողմից: Մասնավորապես՝ ընդդիմադիր Ազգային շարժում կուսակցության առաջնորդ Դեյեթ Բահչեղլին այս առիթով քննադատեց Ա. Գյուլին: Իսկ ահա Դ. Բահչեղլին հակադարձեց վարչապետ Ռ. Էրդողանը՝ նրան

³⁵ St' u Yüksel A., *Doğu Karadeniz Araştırmaları*, İstanbul, 2005, s. 21-22.

³⁶ Ավելի մանրամասն տես Սահակյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 77-108:

³⁷ Bilir O., Tunceli, Dersim Olsun, Tekilfini Ekimde yeniden, *Bir Gün*, 19 Ağustos, 2009. Տե՛ս նույնի՝ www.birgun.net.

³⁸ Muradoğlu A., Ahi Mesut ve Norşin., *Yeni Şafak*, 11.Ağustos, 2009. Enver Alper Güvelin, Norşin: Psikolojik eşğin aşılması, *Yeni Şafak*, 16.08.2009.

խորհուրդ տալով մի քանի գրքեր կարդալ և հիշեցրեց, որ օրինակ՝ Մանազկերտը հայկական տեղանուն է: «Ալփարսւլանը 1071թ. Մանազկերտի հաղթանակով Անատոլիայի դռները բացեց, սակայն Մանազկերտ անվանը ձեռք չտվեց: Դուք Ալփարսւլանից ավելի՞ ազգայնական եք: Մուսթաֆա Քեմալը, Անկարան մայրաքաղաք դարձնելով, անունը չփոխեց: Անկարա անունը լատինական ծագում ունի: Դուք Մուսթաֆա Քեմալից ավելի՞ ազգայնական եք»³⁹, - հարց է տվել Ռ. Էրզոզանը: Կարծում ենք, որ Թուրքիայի վարչապետի այս խոստովանութունը պայմանավորված է նրանով, որ թուրքական իշխանութունները ձգտում են անհեթեթ վիճակում չհայտնվել և աշխարհին ժողովրդավար ու ազատամիտ երևալ: Բացի այդ՝ թերևս նման հայտարարութունն ուղղված էր քրդերի տարածքային հավակնութունները նաև այս ձևով զսպելուն:

Հանրապետական Թուրքիայում «ոչ մահմեդական» տեղանունների փոփոխման, աղավաղման և յուրացման համակարգված ծրագրին մեծապես օժանդակել և «գիտական» հիմքերի վրա դնելու փորձեր է արել թուրքական պատմագիտութունը: Վաղ շրջանի օսմանյան արխիվային նյութերը, պատմագիրների երկերը հրատարակելիս թուրք պատմաբանները, օգտագործելով իրենց կեղծարարական հարուստ զինանոցը, աղճատել են հայկական անունները⁴⁰: Հետին թվով՝ բիրտ խմբագրությամբ, Արմենիան կամ Էրմենիստանը փոխարինել են հնարովի «Արևելյան Անատոլիայով»՝ նպատակ ունենալով մոռացության մատնել Հայաստան երկրի գոյութունն առհասարակ: Այսպես, թուրք պատմաբան Հ. Սելենը, XVII դարի հայտնի պատմագիր Քյաթիբ Չելեբիի «Ջիհան նյումա»-ն 1957 թվականին հրատարակելիս, այդ պատմական երկի «Արմենիա երկրի

³⁹ Erdoğ an Bahçeli'ye yeni sert sözlerle yüklendi, "Hürriyet", 10 Kasım, 2009:

⁴⁰ Տե՛ս Սահակյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 71-108,130-135:

մասին» գլխի վերնագիրն ուղղակի դարձրել է «Արևելյան Անատոլիա»⁴¹:

Սակայն փաստն այն է, որ օսմանյան պատմագիր-տարեգիրների երկերում հստակորեն հիշատակվել է հենց Հայաստան՝ Արմենիա երկիրն իր սահմաններով հանդերձ:

Ահավաստիկ Քյաթիբ Չելեբիի «Ձիհան նյուամայի» վերոհիշյալ գլխից մեկ հատված, որը լավագույնս բացահայտում է ժամանակակից թուրք պատմագիտութան կեղծարարությունները.

«Համդուլլահն ասում է. Արմենի [Արմենիա] վիլայեթը բաղկացած է երկու մասից՝ Փոքր և Մեծ: ... - Մեծ Արմենիան Իրանի սահմանների մեջ է մտնում և հայտնի է Թուրման Ախլաթ անունով: Սահմաններն են՝ Փոքր Արմենիան, Ռումը, Դիարբեքիրը, Քուրդիստանը, Ադրբեջանը⁴² և Արանը: Երկարությունը էրզեն էլ-Ռումից [Էրզրում] հասնում է մինչև Սալմաս, իսկ լայնությունը՝ Արանից մինչև Ախլաթի վիլայեթի վերջավորությունը: Մայրաքաղաքը Ախլաթն է: ...Նվաստիս կարծիքով, ներկայումս Մեծ Արմենիան բաղկացած է Վանի և Էրզրումի վիլայեթներից, իսկ Փոքր Արմենիան՝ Ադանայի և Մարաշի էյալեթներից: ...Թակվիմ-ալ-Բուլղանում⁴³, որպես Արմենիայի քաղաքներ են հիշատակված Էլբիստանը⁴⁴, Ադանան, Արճեշը, Ադրբեջանը [Ադրբեջան], Բիթլիսը, Բարդան, Բիլեկանը, Թիֆլիսը, Ախլաթը, Դեբելը, Սուլթա-

⁴¹ Մանրամասն տե՛ս Փափագյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 125:

⁴² Ադրբեջան-Ատրպատական:

⁴³ «Թաքվիմ-ալ-Բուլղանը» արաբ պատմագիր և աշխարհագրագետ Աբուլ Ֆիդայի տարեցույցն է, որը Քյաթիբ Չելեբու համար ծառայել է որպես սկզբնաղբյուր (Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, Թարգմանություն թուրքական բնագրերից, ներածական ակնարկներով, ծանոթագրություններով և հավելվածով, կազմեց Ա. Ն. Սաֆրաստյան, Հ. Բ, Երևան, 1964, էջ 258):

⁴⁴ Էլբիստան-Ալբիստան՝ քաղաք Կիլիկիայում, Մարաշ գավառի Ձեյթուն գավառակում:

Իյեն, Սիսը, Թարսուսը, Մալաթիան, Վանը, Ոստանը,
Մուշը, Էրզնն էլ-Ռուսմը և Մալազկերտը»⁴⁵:

Թեև Չելեբիի տված Արմենիա երկրի սահմանների ընդգրկումները թերի են⁴⁶, այդուհանդերձ օսմանյան պատմագրի կողմից Հայաստան երկրի (Արմենիա) անվան կիրառումն ինքնին խոսուև է:

Արմենիա ընդարձակ երկրի մասին են գրում XVII դարի դարի այլ օսմանցի հեղինակներ ևս: Պաշտոնական պատմագիր Էվլիյա Չելեբիի «Ուղեգրության» մեջ Հայաստանը հիշատակվում է «Էրմենիստան» ձևով⁴⁷: Իսկ Մյունեղջիմ Բաշին⁴⁸ որպես Հայաստանի քաղաքներ է հիշատակում Խըրդ Բըրթը (իմա՝ Խարբերդը- Լ. Ս.), Երզնկան, Մուշը, Էզինը (իմա՝ Էրզրումը), Մելազղերդը (իմա՝ Մանազկերտը), Բիթլիսը, Ախլաթը, Արճեշը, Ոստանը, Շիրվանը և «մայրաքաղաք Դեբիլը» (իմա՝ Դվինը)⁴⁹:

Պատմիչների նկարագրություններից պարզորոշ երևում է, որ XVII դարում օսմանյան պաշտոնական պատմագրությունը ճանաչում էր զավթված Մեծ Հայաստանի գոյությունը փաստը և այն անվանում իր միջազգայնորեն ճանաչված անունով՝ Արմենիա: Իսկ Գիլիկիան՝ Ադանա և Մարաշ էյալեթներով նրանք ընդունում էին որպես Փոքր

⁴⁵ Թուրքական աղբյուրները..., հ. Բ, Քյաթիբ Չելեբի, Ջիհան նյումա, էջ 29-30:

⁴⁶ Տե՛ս նաև Փափազյան Ա., Թուրքական վավերագրերը Հայաստանի և Հայերի մասին (16-19-րդ դարեր), Երևան, 1999, էջ 122-114, 121-122:

⁴⁷ Эвлия Челеби, Книга путешествия. Предисловие А. П. Григорьева. Примечания и комментарии А. П. Григорьева, А. Д. Желтякова. Выпуск 2, изд. "Наука", Москва, 1979, с. 102.

⁴⁸ Մյունեղջիմ Բաշի, նշվ. աշխ., էջ 183:

⁴⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 199-200: Արաբական և թուրքական աղբյուրներում Դվին տեղանունն աղավաղվել է և գրանցվել մի քանի ձևերով Դեբիլ (տե՛ս Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, Երևան, 1988, էջ 68), ինչպես նաև Դուլին, Դաբիլ, Ադաբին, Դուվիլ, տե՛ս Վարդանյան Ս., Հայաստանի մայրաքաղաքները, Երևան, 1995, էջ 109):

Հայաստան: Այսպիսով, XVII դարում, երբ միջազգային դիվանագիտության օրակարգում չկար Հայկական հարցը, Հայաստանի պարագայում Անատոլիա կամ Արևելյան Անատոլիա հասկացությունները բնավ չեն գործածվել: Ավելին, XVI դարի «Իսլամական աշխարհացույց» քարտեզում⁵⁰ և անգամ՝ XVIII-XIX դարերի օսմանյան քարտեզներում նույնպես, Հայաստան երկիրը հատակորեն նշվում է հրմենիստան ձևով՝ իր սահմաններով ու քաղաքներով հանդերձ⁵¹: 1803/1804թ. Կ. Պոլսում օսմաներենով տպագրված «Միջերկրական շրջան»-ի երկրորդ քարտեզում հատակ սահմանազատված են Հայաստանը՝ հրմենիստան եզրով (ارمنستان) և Անատոլիան (اناطولى) (տե՛ս քարտեզ # 1)⁵²: Օսմանցի հեղինակները գործածել են հրմենիստան տերմինն ընդհուպ մինչև 19-րդ դարի վերջերը: Օրինակ, XIX դարի երկրորդ կեսի թուրք պատմիչ Օսման Նուրին բազմիցս է հիշատակում Հայաստանն՝ իր «Աբդուլ Համիդ II և նրա իշխանությունների շրջանը» եռհատոր պատմության մեջ⁵³:

Ինչպես տեսնում ենք, օսմանցի պատմիչները լավ գիտեին Հայաստանի՝ Արմենիայի տեղը և, ի հակադրություն այսօրվա թուրք պատմաբանների, այն չէին «չփոթում» Անատոլիայի հետ (տե՛ս քարտեզ # 2):

⁵⁰ «Իսլամական աշխարհացույց» քարտեզը կազմվել է 1570-ական թթ., տրամագիծը՝ 28.5 սմ, պահպանվում է Բողլիան գրադարանում, Օքսֆորդ-Ջեռ. օր.317 f9v-10r (տե՛ս Գալչեան Ռ., Հայաստանը համաշխարհային քարտեզագրությունում մեջ, Երևան, 2005, էջ 148):

⁵¹ «Ասիական Թուրքիա», հրատարակվել է 1803/1804թ., չափսերը 72654 սմ, Բրիտանական գրադարան, Լոնդոն-OIOC 14999.4.2(2), f.18, «Միջերկրական շրջան»-ի երկրորդ քարտեզ, չափսերը 80658 սմ, Բրիտանական գրադարան, Լոնդոն-OIOC 14999.4.2(2).f.5., «Օսմանյան երկիր», տպագրվել է 1867թ., չափսերը՝ 42629 սմ, Բրիտանական գրադարան, Լոնդոն-Maps 42.d.1, f.2 (տե՛ս Գալչեան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 246):

⁵² «Միջերկրական շրջան», չափսերը՝ 80658սմ, Բրիտանական գրադարան, (տե՛ս Գալչեան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 226, 228):

⁵³ Թուրքական աղբյուրներ, Հ. Դ, Թարգմանություն բնագրից Ա. Խ. Սաֆրաստյանի և Գ. Հ. Սանթրոբյանի, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1972, էջ 126, 131, 133, 136, 165, 167, 172, 175, 180, 184, 188, 190:

Ի դեպ՝ Անատոլիա բառը հունարեն նշանակում է արևածագ կամ արևելք: Հնում, մոտավորապես՝ մ.թ.ա. V-IV դդ. սկսած, Անատոլիա է անվանվել Փոքր Ասիա թերակղզին: Օսմանյան կայսրությունում Անադոլու կոչվում էր Փոքր Ասիայի հյուսիսարևմտյան հատվածն ընդգրկող վիլայեթը՝ Քյոթահյա կենտրոնով⁵⁴: Ինչ վերաբերում է Հայաստանին, ապա այն անգամ օսմանյան և պարսկական տիրապետության տակ ընկնելուց հետո էլ բազմաթիվ աղբյուրներում հստակորեն հիշատակվել է որպես Արմենիա կամ Էրմենիստան: Սա ևս մի կարևոր վկայություն է առ այն, որ պետականության կորստից հետո էլ հայ ժողովուրդն իր հայրենիքում կազմում էր ճնշող մեծամասնություն, ինչը ճանաչվում էր նաև թուրքական նվաճողների կողմից:

Ուստի, ցավալի է, որ այսօր սփյուռքահայ որոշ պատմաբաններ, և նույնիսկ հայաստանյան վերլուծաբաններ ու դիվանագետներ, սկսել են Արևմտյան Հայաստանը փոխարինել «Արևելյան Անատոլիա» հնարովի հասկացությունով: Նրանք, փաստորեն հյուսիս-հնազանդորեն ի կատար են ածում Աբդուլ Համիդի 1880թ. որոշումը: Դեռ ավելին՝ որոշ արևմտյան հայագետներ «Անատոլիա» հասկացությունը տարածում են արդեն ողջ Հայկական լեռնաշխարհի վրա⁵⁵:

⁵⁴ Հայկական սովետական հանրագիտարան, 4. 1, էջ 373: Արևմտյան Հայաստանը մտացածին «Արևելյան Անատոլիայով» փոխարինելու թուրքական կեղծարարական վարժանքների նպատակների մասին մանրամասն տե՛ս Зограбян Л. Н., Орография Армянского нагорья, Ереван, 1979, с. 14-15: Տե՛ս նաև՝ Դանիելյան Է., Հին Հայաստանի պատմության հայեցակարգային հիմնահարցերը պատմագրության մեջ, «Պատմաբանասիրական հանդես», 2003, № 3, էջ 30-37, նույնի՝ Հայաստանն ու Հայկական տեղանունները: Հայոց բնապատմական միջավայրի պաշտպանության գիտական առաջադրանքը, «Վէմ», Երևան, 2009, թիվ 1, էջ 13-15:

⁵⁵ Ronald Grigor Suny, *Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History*, Bloomington: Indiana University Press, 1993. The Armenian People from Ancient to Modern times. Vol. 1, New York, St. Martin's Press, 1997, pp. 22,

Եթե նույնիսկ արևմտյան գիտական շրջանակներում Թուրքիայի պետական քարոզչամեքենայի հետևողական աշխատանքի և կեղծարարության արդյունքում, որոշ դեպքերում նաև չիմացություն հետևանքով, Արևմտյան Հայաստանի փոխարեն ամրագրվել է հնարովի «Արևելյան Անատոլիա» հասկացությունը, ապա մեզ համար այն անընդունելի է: Քանզի, Արևմտյան Հայաստանի փոխարենում «Արևելյան Անատոլիա» տերմինով, նշանակում է Հայրենիքից հրաժարում՝ մեր իսկ կողմից, հայոց դարավոր պատմամշակութային ժառանգության մերժում, հայոց ցեղասպանության ուրացում, նրա հետևանքների մոռացություն, Արևմտյան Հայաստանի հանդեպ հայ ժողովրդի իրավունքների նսեմացում⁵⁶:

Եզրակացություն

Այսպիսով, Թուրքիայի իշխանությունները հասկանալով, որ հայկական տեղանունները մի ողջ քաղաքակրթության արգասիք են և Արևմտյան Հայաստանում հայոց հնամենի գոյության խոստեն վկաներ, չբավարարվելով այդ տարածքի իսկական տերերի Ֆիզիկական ոչնչացմամբ, շարունակում են իրենց պատմամշակութային Եղեռնը՝ թիրախ դարձնելով նաև հայկական տեղանունները:

Օսմանյան կայսրությունում ու հանրապետական Թուրքիայում տեղանունների թուրքացման քաղաքականությունն ունեցել է մի քանի հանգրվաններ:

1. Օսմանյան Թուրքիայի հզորության շրջանում թուրք պետական պաշտոնյաներն ու պատմագիրները թեև յուրացնում և վերափոխում էին Հայաստանի արևմտյան՝ ի-

23, 37. Այվազյան Ա., Հայաստանի պատմության լուսաբանումը ամերիկյան պատմագրության մեջ, քննական տեսություն, Երևան, 1998, էջ 37-40:

⁵⁶ Այդ մասին մանրամասն տես Ayvazyan A., "Western Armenia vs. Eastern Anatolia", *Europe & Orient*, Journal of the Institute Tchobanian, Paris, No. 4, 2007.

րենց նվաճած մասի տեղանունները, սակայն ընդհուպ մինչև 19-րդ դարի վերջերը շարունակում էին օգտագործել Արմենիա կամ Էրմենիստան երկրանունը:

2. Ավելի ուշ շրջանում՝ մանավանդ Հայկական հարցի միջազգայնացումից հետո, հայ և այլ քրիստոնյա ժողովուրդներին պատկանող բնակավայրերի անվանումների թուրքացումն սկսեց իրականացվել առավել համակարգված ու հետևողականորեն:

3. Երիտթուրքերի իշխանության շրջանում և քեմալականների օրոք տեղանունների համատարած թուրքացման քաղաքականության թիրախ դարձան բոլոր ոչ թուրք ժողովուրդները:

4. Ներկայումս՝ Արևմտյան Հայաստանի հայաթափումից տասնամյակներ անց, երբ Թուրքիայի կառավարողները զգում են հայկական տարածքներում քրդական ինքնավարության ձևավորման վտանգը, նրանք որոշ չափով սկսում են փոխել իրենց քաղաքականությունը և մասնակիորեն վերականգնել առանձին բնակավայրերի բնիկ հայկական անունները՝ ի հակադիմ դրանց քրդացված տարբերակների, միաժամանակ դրանց վերագրելով թուրքական ծագում:

Այս ամենը ցույց է տալիս, որ տեղանունների նենգափոխումը եղել ու մնում է Թուրքիայի բոլոր ժամանակների իշխանությունների հեռահար նպատակներ հետապնդող ժողովրդագրական քաղաքականության կարևոր բաղադրիչը:

Տեղանունները սոսկ լեզվական փաստեր չեն, այլ նաև պատմագիտական ճշգրիտ ու անաչառ ապացույցներ: Վաղնջական ժամանակներից հիշվող հայկական տեղանունները լեզվական ամրակուռ վկայություններ են, որոնք բացահայտում են ողջ ճշմարտությունը՝ Հայկական լեռնաշխարհի բնիկ տերերի մասին: Ուրեմն՝ ներկայումս հայկական տեղանունների պաշտպանության, պահպանման և վերականգնման խնդիրը մեզ համար ունի ռազմավարական անգնահատելի նշանակություն:

ОТУРЕЧИВАНИЕ ТОПОНИМОВ В ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ И РЕСПУБЛИКАНСКОЙ ТУРЦИИ

Президент Турции Абдулла Гюль во время своего визита в Битлис в августе 2009г. заявил, что настоящее название нынешней провинции *Гюроймак* – это курдское *Норшин*¹. На самом деле Норшин - это исконно армянский топоним как по своим компонентам *Нор* (новый) + *шин* (строение, село, населенный пункт), так и по структуре топонимической модели. Причем, топонимы с компонентом *-шен* сугубо армянские, как *Мартунашен*, *Васакашен*, *Геташен*, *Ванкшен*, *Амшен*, *Веришен* и т.д.

¹ Kadir Konuksever, “Kürt açılımı ve Kürt isimleri”, *BBC Türkçe*, 12 Ağustos, 2009. http://www.bbc.co.uk/turkce/haberler/2009/08/090812_kurdish_names.-shtml. Этот населенный пункт был известен под названиями Чохур Норашен, Чухур-Норашен, Кюрт Норашен. Он был расположен в Западной Армении - уезде Верин Чхур провинции Багеш (Битлис), в 20 км. северо-западнее поселка Датван. В 1888г. его обитатели насчитывали 52 хозяйства армянского и курдского происхождения. (տե՛ւ Հալքըրյան Թ., Մելիք-Բախյան Ս., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 4, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1998, էջ 258): [См. Акоюн Т., Мелик-Бахсян С., Барсегян О., Словарь топонимов Армении и сопредельных районов, т. 4, изд. ЕГУ, Ереван, 1998, с. 258]. Согласно А. Ерицову, Чухур Норшен или Кюрд Норшен входил в состав уезда Хлат. В 1878 г. он имел 21 хозяйство жителей-армян, церковь и 34 хозяйства жителей- курдов (см. Ерицов А., *Список населенных пунктов бывшей Эрзрумской области, находившейся во временном управлении России*, Составлен в мае месяце 1878 году, Приложение к 1-му выпуску VIII тома. "Известия Кавказского Отдела Императорского Русского Географического Общества", Тифлис, 1883, с. 146).

Полагаем, что это вовсе не случайная оговорка Гюля. Скорее всего, он умышленно акцентирует курдское происхождение этого заведомо армянского топонима. Отуречивание и курдизация армянских топонимов, это отнюдь не новое явление в Турции.

Следует отметить, что топонимы, помимо того, что являются довольно устойчивыми лингвистическими фактами, имеют также историческую и политическую ценность. Публикации, появившиеся в Би-би-си, а также в турецких средствах массовой информации² относительно заявления Гюля от 9 августа 2009 г., еще раз подтверждают, что руководящие круги Османской империи, а впоследствии и Республиканской Турции, отлично осознавая стратегическую значимость топонимов, продолжают вести последовательную политику по искажению и присвоению разными способами названий населенных пунктов, расположенных в пределах Турции.

В течение XI-XV вв. тюркские племена, обосновавшиеся в Армянском Нагорье, а впоследствии и османские власти, стремясь освоить захваченные территории и предать забвению их истинную принадлежность, переводили исконный топоним на турецкий: Тандзут – Армудлу, Ахвюрашен – Кянкенд, Кармрик – Кызлча, Цахкадзор – Дарачичек и т.д., или же переназначивали несколько отдалившийся под воздействием диалектов от первоначальной формы топоним и подгоняли под то или иное турецкое слово: так, Армтик превращен в Армуди, Олзунхач – Узунач, Кюропагат – Гюрбагды, Каратаван – Карадиван, Чхопуркенц – Чопургенс³ и т.д.

² Muradoğlu A., Ahi Mesut ve Norşin..., *Yeni Şafak*, 11.08.2009. Enver Alper Güvelin, Norşin: Psikolojik Eşiğin Aşılması, *Yeni Şafak*, 16.08.2009.

³ Տէ՛ս Մահակյան Լ., Բարձր Հայքի Բարերդ, Սպեր, Դերջան գավառների տեղանուններն ու ժողովրդագրությունը XVI դարի օսմանյան աշխարհագիր մատյաններում, «Լուսակն» հրատ., Երևան, 2007: [Саакян Л., Топонимы и демография в провинциях Баберд, Спер,

Также был широко распространен метод переименования старых наименований в новые с целью предать забвению их этническую принадлежность⁴. Переименовывались даже христианские святыни; к примеру, Варагаванк был переименован в Едикилисе (семь церквей); не избежал подобной участи даже Св. Эчмиадзин, переименованный тюркскими племенами в Учкилисе (три церкви). Кстати, в Западной и Восточной Армении, по нашим подсчетам, было несколько десятков населенных пунктов со словом килисе (церковь) и еще столько же с названием Каракилисе (черная церковь).

Одной из форм отчуждения и присвоения армянских топонимов была также их подгонка под турецкую этимологию. Подобными изысканиями развлекался придворный летописец XVIIIв. Эвлия Челеби, трактовки которого зачастую служили предписанием для турецких специалистов. Так, в его “Путешествии” древнейший армянский топоним Байберд или Баберд контаминировался в Байбурд; его турецкая этимология бай (богатый) + йурд (населенный пункт)⁵. Однако в данном топониме наличествуют архаические армянские корни *бай+берд*: *бай* означает (логово, пристанище), а *берд* означает крепость⁶. Мовсес Хоренаци уже в 5 веке

Держан Верхнего Айка в османских Тахрир Девтерах 16-го века, изд. «Лусакн», Ереван, с. 235-237, 250, 251, 259, 261].

⁴ Саакян Л., ук. соч., с. 83-84.

⁵ Էվլիյա Չելեբի, Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 4, Թուրքական աղբյուրներ, հ. 3, թարգմանությունն բնագրից, արազարան և ծանոթագրություններ Ա. Խ. Սաֆրաստյանի, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1967, էջ 127: [Эвлия Челеби, Иноязычные источники об Армении и армянах, т. 4, Турецкие источники, т. 3, перевод с оригинала, предисловие и примечания А. Сафрастяна, изд. АН Арм.ССР, Ереван, 1967, с. 127].

⁶ Этимологию топонима Баберд подробно см. Саакян Л., ук. соч., с. 130-131:

упоминает Баберд как древнейшую крепость⁷. Топонимы с составляющей -берд, распространены по всей Армении - Цамакаберд, Амберд, Вжнаберд, Харберд, Багаберд и т. д.

Фангазия турецкого летописца этим не ограничилась; согласно ему, исконно армянский гидроним Чорох является искаженной формой тюркских слов Джуи-рух “река души”⁸. В действительности название Чорох возникло из армянского слова *цорел* (течь) – *цорох* (текущая) путем звукоизменения *ц-ч*, - что, присуще армянскому языку, – так, *цанацел* > чаначел, *цхни* > чхни⁹. Название воздвигнутой предками Ервандуни крепости Заришат Эвлия Челеби увязывает с алжемами (т.е. персами)¹⁰; наименование города Акн – с именем дочери греческого императора Эгин¹¹. Отметим, что *акн* – исконно армянское слово, означающее око, источник, яма¹². В топониме Пертек, диалектном эквиваленте Бердака, Эвлия Челеби усматривает монгольское слово -орел¹³.

В реальности как этот, так и множество других топонимов Армении, в исторических источниках зарегистрированы значительно раньше появления турецкого или курдского элемента на Армянском нагорье. “Уточнения” Челеби являлись вовсе не безобидными

⁷ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1999, էջ 104: [Мовсес Хоренаци, История Армении, 1999, с.104].

⁸ Էվլիյա Չելեբի, նշվ. աշխ., էջ 127: [Эвлия Челеби, ук. соч., с. 127].

⁹ Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. II, Երևան, 1973, էջ 469, Տե՛ս նաև Նոր բառգիրք հայկազգեան լեզուի, հ. Ա, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1981, էջ 1026: [Ачарян Г., Этимологический коренной словарь армянского языка, т. 2, Ереван, 1973, с. 469; см. также Новый словарь древнеармянского языка, т. 1, изд. ЕГУ, Ереван, 1981, с. 1026].

¹⁰ Էվլիյա Չելեբի, նշվ. աշխ., հ. Գ, էջ 120: [Эвлия Челеби, ук. соч., с.120].

¹¹ Նույն տեղում, էջ 155: [Там же. с. 155].

¹² Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. Ա, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1971, էջ 106-108: [Ачарян Г., Этимологический коренной словарь армянского языка, т. 1, изд. ЕГУ, Ереван, 1971, с. 106-108].

¹³ Էվլիյա Չելեբի, նշվ. աշխ., էջ 155: [Эвлия Челеби, ук. соч., с. 155].

этимологическими выкладками, а преследовали, бесспорно, далеко идущую цель отуречивания новых оккупированных территорий. Поскольку сей летописец занимал государственные должности, участвовал в османских захватнических походах, то и его топонимические ухищрения имели определенные геополитические мотивы.

Начиная с середины XIXв. турецкие власти решили не только переименовать или сменить названия армянских провинций, поселений, но и в корне уничтожить название Армения. Эта политика стала особенно ощутимой после русско-турецкой войны 1877-78гг.

Правительство султана Абдул Гаида II заменило название Армения на вымышленные термины Курдистан или Анатолия. Начиная с 1880 г. в официальных диванах было запрещено упоминание названия Армения¹⁴. Тем самым Высокая Порта давала западным державам понять, что Армянского вопроса не существует. Нет Армении - нет и Армянского вопроса. Турецкий государственный деятель британской ориентации времен Абдула Гаида, великий визирь Кямиль-паша выдвинул в этой связи следующие положения:

“Вскормив змею на своей груди в европейской части (имеются в виду балканские народы- Л.С.) Турции, мы не должны повторять ту же глупость в ее азиатской части: разумнее искоренить все эти элементы, которые в один прекрасный день способны породить ту же угрозу и стать поводом и инструментом для внешнего вмешательства. А сейчас,

¹⁴ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 6, ՀՍՄՀ ԳՍ հրատ., Երևան, 1981, էջ 37: [История армянского народа, т. 6, изд. АН АрмССР, с. 137. См. также Новая история Армении в трудах современных зарубежных авторов, отв. редактор Саакян Р. Г., Ереван, 1993, с. 15].

сегодня, интересы хотя бы одной только Англии требуют, чтобы принадлежащие нам в Малой Азии (мы и Англия не только не признаем слово Армения, но и разобьем челюсти, выговаривающие это название) страны были бы свободны от всякого внешнего вмешательства и повода для него; по-сему для этой священной цели, и исходя из требований государственного права, необходимо для обеспечения будущего устранять любой подозрительный элемент; вот почему эту армянскую нацию надлежит искоренить бесследно, ликвидировав также потомства”¹⁵.

Османские власти, умышленно искажая армянские и греческие названия, приписывали им турецкое или курдское происхождение. Поначалу, пока курдский фактор еще не представлял собой опасности для империи, им манипулировали против “христианского мира”. Используя исламский фанатизм и грабительские устремления курдских банд, султан Абдул Гамид, известный также под именем «отец курдов» (Bavk Kurda)¹⁶, в 1890-ых годах организует армянские погромы при содействии отрядов «Гамидие», укомплектованных из регулярной турецкой армии и курдских бандоформирований.

В дни правления Абдул Гамида старые названия переселенных турецкими или курдскими беженцами местностей заменялись на новые; то были имена падишахов или названия кочевых племен – Гамидие, Решидие, Азизие, Маймудие. Подобная политика ста-

¹⁵ ՕԷրէնց, Ազգային տէսութիւն, «Փորձ» ազգային և գրական միամսեայ հանդէս, Տիփլիս, 1879, N VII-VIII, էջ 204-205: [См. Церенц, Национальный обзор, национальный и литературный журнал «Порц», Тпхис, 1879. См. также Новая история Армении в трудах современных зарубежных авторов, с. 17].

¹⁶ Nuri Frat, Vulpes Vulpes Kurdistanica, *Günlük*, 17.8 2009, (www.gunlukgazetesi.com).

ла особенно очевидной в годы правления “Иттихада”. Младотурки меняли на свои имена не только топонимы с именами османских падишахов, увековечивая себя, –Энверие, Шевкетие, Махмудшекет паша и т. д.¹⁷, но и переименовывали также древние доосманские христианские названия топонимов.

Особое внимание младотурецкие власти уделяли вопросу переименования «немусульманских» топонимов. На системное отуречивание топонимов в империи был нацелен принятый 13 мая 1913 года документ «Инструкция к заселению беженцев» (“*İşkân-ı Muhacirin Nizamnâmesi*”)¹⁸. Следующий шаг был принят 5 января 1916 г. военным министром правительства младотурок Энвером-пашой¹⁹. Приказ, направленный Энвер-пашой военно-политическим властям Турции, требовал изменения всех армянских, греческих, болгарских и других немусульманских топонимов Османской империи на турецкие²⁰. Предлагаем перевод подписанного Энвером приказа (*Emirname*).

¹⁷ Nuri Frat, там же.

¹⁸ Ayşe Hür, Tez zamanda yer isimleri değiştirile, *Taraf*, 01.03.2009.

¹⁹ Приказ хранится в Главном Османском архиве Турции (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezâreti, İUM, nr. 48/17, lef: 2). Документ опубликован в книге Шюкря Ханиоглу о жизни и деятельности Энвер-паши (M. Şükrü Hanioglu, “Enver Paşa”, DIA, XI, İstanbul, 1995, ss. 261-264), а также в монографии Айнана Юксела «Черноморские исследования» (A. Yüksel, Doğu Karadeniz Araştırmaları, İstanbul, 2005, ss. 21-22):

²⁰ В этой связи современный турецкий историк Айше Хюр отмечает, что в период Первой Мировой войны мероприятия по систематическому переименованию нетурецких названий ускорились (“Bin Yerin İsmi Değiştii, Hangi İsim Hangi Dile ait?” [www.kenthaber.com/Haber/Genel/Do-sya/gundem/28-bin-yerin-ismi-değişti](http://www.kenthaber.com/Haber/Genel/Do-sya/gundem/28-bin-yerin-ismi-degişti)).

ПРИКАЗ

1. В Османской стране переименование всех принадлежащих армянскому, греческому, болгарскому и прочим немусульманским народам наименований вилайетов, провинций, поселений городского типа, сел, гор, рек ..., а также всех прочих имен в турецкие имена – обязательно. Оперативно воспользовавшись благоприятным моментом, ожидаем вашего содействия для реализации этих целей.

2. Необходимо составить соответствующие списки совместно с военным руководством и административными властями на территории вашей юрисдикции, и в максимально короткие сроки одни за другим предоставить эти списки, включающие в себя центры вилайетов, провинций, городов в распоряжение Главного штаба.

После изучения собранных списков и изменения по взаимному согласию повторяющихся имен списки должны быть направлены в министерство внутренних дел и министерство связи для обобщения и введения в действие.

3. Необходимо, чтобы новые наименования выражали историю нашей прославленной и воспеваемой армии. Необходимо помнить славные эпизоды, выявленные как в нынешних, так и в прошлых военных обстоятельствах. Если нет такой возможности, то следует упомянуть лиц высочайшей морали, отдавших жизнь во благо своей страны при исполнении неоценимой службы. Или же должны быть найдены названия, характеризующие специфику продуктов, производства, торговли или географии данного региона.

И, наконец, преподающие в школах в разных уголках нашей страны учителя должны уметь выявлять для учеников героические темы данного региона и предпочтительные темы, соотносимые с его климатом, искусством, торговлей. Помимо этого, внезапное изменение издревле привычных названий с иностранных языков на неподобающие наименования может привести к определенным ляпсусам, что поме-

шаст вытравить из сознания населения употребление старых названий. Следовательно, выбирать новые названия надо в соответствии с этим. А ежели не удастся найти название согласно этому принципу, в таком случае следует, к примеру, Эрегли наименовать Эрикли или же Эраклы; Галиболу - Велиболу, таким образом, основа прежнего принятого имени не будет нарушена.

*Заместитель Главнокомандующего, Энвер,
23 Канун-и Эввел, 1331 [5 января 1916 г.]*

Воодушевленный приказом Энвера, известный турецкий военный Хусейн Авни (Алпарслан), автор статей о турецком языке и культуре, пишет: “Если мы хотим стать хозяевами нашей страны, то обязаны отуречить название даже самой маленькой деревушки, а не оставлять на армянском, греческом, арабском. Тем самым мы окрасим нашу страну в наши краски”²¹.

Таким образом, он идет дальше своего министра и предлагает переименовать также арабские топонимы, хотя в самом приказе Энвера-паши речь шла лишь об «армянских, греческих, болгарских и прочих немусульманских народах». Это свидетельствует также о том, что арабские и курдские топонимы не представляли угрозы на данном этапе.

Известно, что на территории Западной Армении наименования территорий, переселенных курдами, в подавляющем большинстве были армянские - со следами воздействия местных диалектов или чуждых языков. После Геноцида армян эти топонимы зачастую приписывались курдам. И заявление Гюля в Битлисе, когда он исконно армянский топоним Норшен-Норшин представляет как курдский, служит тому ярким подтверждением.

²¹ Tirebolulu H. [Huseyin Avni] Alparslan, Trabzon İli Lâz mı? Türk mü? Giresun, 1339, s. 17.

В годы Первой Мировой войны, в первую очередь, были отуречены армянские, греческие, болгарские, арамейские топонимы²². Так, каза Антранос Бурсьбыла переименована в Орханели; Михалч – в Карачабей; находящееся в подчинении Кайсери село Димитри – в Туран; село под названием Чоруми Рум – Йени (новый) Чамлычай. В провинции Амшене Егновит (Элевит) был переименован в Яйлакею, Варганоц – в Гюллю, Амшен-и Суфля (Внутренний Амшен) – Сракей, Мецахор стал Каптанпаша²³. В провинции Баберд Арюкка – Гокпнар, Ашотка – Гювенджирдере, Балахор – Акшар, Тандзуд – Бугдайлы, Ишхидзор – Деветаш²⁴. Этот список можно пополнить массой примеров. Однако, спустя несколько месяцев (15 июня 1916 г.) Османский Главный военный штаб воспротивился подобным нововведениям, поскольку при изучении военных карт и составлении оперативных сводок новые наименования топонимов вызывали сумбур и разнобой у военнослужащих²⁵. В связи с этим данный процесс на некоторое время замедлился.

Опустошенная от своих истинных хозяев Западная Армения, наряду с прочими многочисленными историко-культурными памятниками, ежедневно продолжает утрачивать идущие вглубь тысячелетий армянские топонимы. Они объявляются курдскими или же турецкими. Турецкий историк Гарун Тунчел в одном интервью признается: “В Турции нет ни одного исследования, в котором бы

²² “Aramaic Toponyms in Turkey – A Demand of the Aramaean Diaspora”, Open Letter to Mr. Beşir Atalay, Interior Minister of Turkey, made public by J. Messo, President of the Syriac Universal Alliance, Stockholm, 18 May, 2009, <http://www.americanchronicle.com/articles/view/103515>; “The Turkification of Cyprus and the Orging of History,” <http://www.kypros.org/CyprusPanel/Cyprus/Cproblem.html>.

²³ Hoşoğlu K., Köylerin Eski İsimleri, Eski İsimler Hakkında bilgiler, Rize Halk Eğitim Yayınları, 2001.

²⁴ Саакян Л., ук. соч., с. 136-272.

²⁵ Aktar A., Yer isimlerini Türkleştirmek..., *Taraf*, 23 Ekim, 2009.

изучались корни старых имен. Для подобной работы необходимо знание турецкого, персидского, арабского, армянского, закавказского, курманджи, ассиро-арамейского, шумерского, аккадского, местных диалектов..., поскольку считающееся курдским название может оказаться на самом деле шумерским, аккадским или турецким, так же как считающийся турецким топоним может быть арабским, армянским или же аккадским”²⁶.

Так, в опубликованной 16 июля 2009 г. в турецкой газете “Ватан” статье Ш. Тюркера²⁷ “28 тысяч топонимов изменены. Непонятно, к какому языку какой топоним отнести” автор приписывает к ряду курдских топонимов названия: Ван (Ван), Антеп (Айнтап)²⁸, Харпет (Харберд), Эрзинган (Ерзика), Чермиг (Джермук), Кагызман (Кагзван), Дерсим (Дерсим), Текор (Текор), Вестан (Востан), Герчанис (Керчанис, Кирчанис), Палин (Балу), Джолемерк (Джоламерк), Бедлис (Битлис), Гогси (Кокси), Керс (Карс), Пулур (Блур), Пертек (Бердак), Гехи (Кьги), Черме (Джерме), Коп (Коп), Чемишгезек (Чымышкатсаг), Терджан (Дерджан), Кемах (Камах), Испир (Спер), Зарушат (Заришат), Арметан (Артамед), Эрдиш (Арчеш), Зедкан (Заткан), Татос, Эгин (Акин), Тух, Кеван (Капан), Авшин (Ошин), Сиверек (Сев Аверак), Джирмик (Джермук), Серт (Сгерд), Эришкир (Аравкир), Эрхван-Аргуван (Аргаван), и даже Эрзером (Эрзрум-Аршн), даже Килис (искаженная форма екегеци – церковь) и т.д.²⁹. Остается загадкой, чего ради курды-мусульмане стали бы именовать свои населенные пункты “килисами”, т.е. христианскими церквями?

²⁶ Türker Ş., 28 bin yerin ismi değişti, Hangi ismin hangi dile ait olduğu bilinmiyor!, *Vatan*, 16.08.2009, www.esoyle.com/2009/08/30/28-bin-yerinin-ismi-degişti.

²⁷ Türker Ş., там же.

²⁸ В скобках помечены первоначальные названия населенных пунктов.

²⁹ Türker Ş., там же.

Подавляющее большинство приведенных топонимов упоминается с древнейших времен, имеет армянские корни и несет в себе фонетические отголоски региональных армянских диалектов.

После младотурок политику “национализации” топонимов продолжили кемалисты. За период республики этот процесс еще более ускорился. С 1923 года территория Западной Армении официально была переименована в “Восточную Анатолию”³⁰. А после курдских восстаний шейха Саида в 1925 г., в Арарате (Агры) в 1927г. и Дерсима в 1938г. турецкие власти начали переименовывать также заселенные курдами территории.

Еще в 1935г. министр внутренних дел Шукрю Кайан представил проект о переименовании Дерсима в Тунджели. Любопытно, что в феврале 2009г. депутат от партии “Демократическое общество” (ДТР) Шерафеттин Халис выступил с предложением заново назвать Тунджели Дерсимом, мотивируя тем, что народ не отрекается от священного для него названия Дерсим, которое использует как в обыденной жизни, так и в песнопениях, историях и романах. Министром юстиции подобное предложение депутата было охарактеризовано как проявление сепаратизма³¹.

В 1940г. правительство Турции издало распоряжение №8589 относительно переименования топонимов на иностранных языках и с иностранными корнями на турецкий язык. Однако вследствие начала Второй мировой войны этот процесс был временно приостановлен.

В 1949г. в региональном административном законе (İl İdaresi Kanunu) вопросу переименования топонимов была посвящена от-

³⁰ Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 1, Երևան, 1974, էջ 373; Հայկական համառոտ հանրագիտարան, հ. 1, Երևան, 1990, էջ 192-193. [Армянская Советская энциклопедия, т. 1, Ереван, 1974, с. 373; Краткая Армянская энциклопедия, т. 1, Ереван, 1990, с. 192-193].

³¹ Bilir O., “Tunceli, Dersim Olsun” Tekilfini Ekimde yeniden, *Bir Gün*, 2009, 19 Ağustos. См. так же, <http://www.birgun.net>

дельная статья. В 1957г. создается “Специализированная организация по переименованию” (Ad Değiştirme İhtisas Kurulu), которая в вилайете Эрзрум переименовала 653, в Эрзинджане – 366, в Элязыге (Харберде) – 383, в Муше – 297, в Карсе – 393, в Агры (Арарате) – 374, в Бингёле (Бюракн) – 247, в Дерсиме – 273, в Сивасе (Ссбасти) – 406, в Битлисе – 236, в Малатии – 217, в Мардине – 647, в Хакьяри – 128, в Сиирте (Сгерд) – 392, в Адьямане – 224, в Амасии – 99, в Трапизоне – 390, в Гюмушхане – 343, в Гиресун (Кирасун) – 167, в Орду – 134, в Ризе – 105, в Ардвине – 101, в Чоруме – 555, в Шанлы Урфа (Urfa) – 389, в Караман Мараше – 105, в Адане -169, в Спарте – 185, в Токате (Евдокия) – 245, в Хатайе (Александрет) – 117, в Мугле – 70, в Афионе – 88, в Эскишехире – 70, в Сакарье – 117, в Бурса – 136, в Айдыне – 69, в Газиантепе (Аинтап) – 279, в Невшехире – 70, в Балыкесире – 110, в Ичеле 112, в Биледжике – 32, в Стамбуле – 21, в Синопе – 59, в Измире (Змюрния) – 68, в Текирдаге – 19, в Болу – 182, в Нигде – 647, в Анкаре – 193, в Анталии – 168, в Кастамоне – 295, в Бурдуре – 49, в Кайсери (Кесария) – 86, в Кыркларели – 35, в Чанаккале – 53, в Кыршехире – 39, в Чанкыры – 76, в Коджале – 26, в Ушале – 47, в Зонгулдаке – 156, в Эдирне – 20, в Манисе – 83 населенных пунктов³².

За 21 год “Специальная комиссия по переименованию”, исследовав 75 000 топонимов, изменила 28.000 (из коих 12.000 - названия сел).

По подсчетам Тунджели, за период 1940-2000гг. переименованы 12.211 названий сел – приблизительно около 35 % сел³³.

Турецкий историк Айше Хур отмечает, что “в годы правления Народно-демократической партии были изменены неблагозвуч-

³² Bilir O., там же.

³³ Tunçel H., Türkiye'de İsmi Değiştirilen Köyler, Sosyal Bilimler Dergisi, Fırat Üniversitesi, 2000, cilt 10, sayı 2.

ные, оскорбляющие и унижающие достоинство людей названия, а также названия, дающие повод для двусмысленной интерпретации, даже если это были турецкие. Были переименованы топонимы деревень, содержащие в себе смысл Кызыл ('Kızıl' - красный), Чан ('Çan'-колокол), Килисе ('Kilise'- церковь). Для предотвращения "сепаратизма" были изменены также арабские, персидские, армянские, курдские, грузинские, татарские, черкесские, лазские названия сел"³⁴. В период 1981-1983гг. в Турции были переименованы преимущественно населенные пункты восточных и южных районов, в том числе юго-восточного побережья Черного моря.

Автор опубликованной в стамбульской газете "Бир Гюн" от 19 августа 2009г. статьи "Пусть Тунджели будет называться Дерсимом" О. Билир отмечает, что турецкие власти не только дают населенным пунктам новые названия, но и уподобляют их турецким словам, заменяя в старых названиях некоторые звуки, как, например, Чинчива - Шенюва и т. д. Этот принцип переименования, который, как отмечалось выше, был предложен еще Энвер-пашой в 1916 г. "...назвать Эрегли – Эрикли или Эраклы, Галиволу – Веливолу, тем самым не нарушится общепринятая прежняя основа"³⁵. Однако это явление имеет более древние корни. Аналогичные примеры османизации-тюркизации ощутимы уже в армянских топонимах, вписанных в османские реестры XVIв.³⁶.

При отуречивании так называемых курдских топонимов бросается в глаза другое любопытное явление: некоторым населенным пунктам возвращаются их прежние, предположительно турецкие названия. Между тем в реальности это армянские топонимы, существовавшие с незапамятных времен. Так, якобы турецкий Пертег - это первоначальный армянский Пертаг (Бердак), Эр-

³⁴ Türker Ş., там же.

³⁵ См. Yüksel A., Doğu Karadeniz Araştırmaları, İstanbul, 2005, s. 21-22.

³⁶ Саакян Л., ук. соч., с. 77-108.

дехан - Ардаган, Шах - Шатах, Керс - Карс, Джегкан - Элешкирт, что является звукоизмененной формой Вагаршакерга > Алашкерга, Гегин - Кыги, в обоих слово гйух > гех (село), Гимгим - Вардо³⁷ и т.д.

Вышеупомянутое заявление А. Гюля в августе 2009 г. в Битлисе относительно топонима Норшин³⁸ и, кстати, неоднозначно воспринятое политическими силами страны, является кольцом в той же цепи. В частности, в этой связи Гюль раскритиковал лидер оппозиционной партии Национальное движение Девлет Бахчели. Премьер-министр Эрдоган возразил Бахчели, посоветовав ему прочитать несколько книг, тем самым напоминая, что Маназкерт – армянский топоним. “Вы больше националист, нежели Алпарслан? Мустафа Кемаль, превратив Анкару в столицу, не изменил название. Название Анкара имеет латинское происхождение. Неужели вы более патриот, нежели Мустафа Кемаль?”³⁹, - воскликнул Эрдоган. Полагаем, что подобное заявление премьер-министра Турции обусловлено тем, что турецкие власти пытаются избежать абсурдного радикализма, чтобы не ударить лицом в грязь перед мировым сообществом и выставить себя в декларируемом ими обличье: демократичном и свободолюбивом. Помимо этого, по-видимому, это заявление направлено также на обуздание территориальных притязаний курдов, хотя бы в подобной форме.

Систематизированной программе по изменению, искажению и присвоению “немусульманских” топонимов в республиканской Турции в значительной степени содействовала турецкая историография, обеспечивающая современную “научную” базу.

³⁷ Bilir O., Tunceli, Dersim Olsun, Tekilfini Ekimde yeniden, *Bir Gün*, 19 Ağustos, 2009. www.birgun.net.

³⁸ Muradoğlu A., A. Mesut ve Norşin., *Yeni Şafak*, 11 Ağustos, 2009 □ Enver Alper Güvelin, Norşin: Psikolojik eşğin aşılması, *Yeni Şafak*, 16.08.2009.

³⁹ Erdoğan Bahçeli'ye yeni sert sözlerle yüklendi, *Hürriyet*, 10 Kasım, 2009.

Турецкие историки при публикации трудов историографов и архивных материалов раннеосманского периода, используя свой богатый арсенал фальсификаций, коверкают или отвергают армянские наименования⁴⁰, грубо и бесцеремонно заменяя термин Армения или Эрменистан вымышленным “Восточная Анатолия” с целью предать забвению даже сам факт существования страны Армения. Так, турецкий историк Х. Мелен при издании в 1957г. известного труда летописца XVII века Кятиба Челеби “Джиган нума” переделал в этом сочинении заглавие главы “О стране Армения” на “Восточная Анатолия”⁴¹.

Однако неоспоримо, что в сочинениях османских историографов-летописцев четко обозначена страна Армения в соответствующих границах. Приведем отрывок из вышеупомянутой главы «Джиган нума» Кятиба Челеби, наилучшим образом подтверждающий фальсификации современной турецкой историографии.

“Хамдуллай говорит: вилает Армени (Армения) состоит из двух частей – Малой и Великой... Великая Армения входит в пределы Ирана и известна под именем Туман Ахлат. Граничит с Малой Арменией, Румом, Диарбекциром, Курдистаном, Адербейджаном⁴² и Араном. Протяженность достигает с Эрзен сль Рума (Эрзрум) до Салмаса, а ширина - с Арана вплоть до конца вилаета Ахлат. Столица Ахлат.Мое нижайшее мнение таково, что Великая Армения состоит из вилаетов Вана и Эрзерума, а Малая Армения – из элайетов Аданы и Мараша. ...В “Таквим-аль-Булдан”⁴³

⁴⁰ Саакян Л., ук. соч., с. 71-108, 130-135.

⁴¹ См. подробно, Папазян А., Турецкие документы об Армении и армянах (16-19 вв.), Ереван, 1999г., с.125 [на арм. яз.].

⁴² Адербейджан = Атрпатакан.

⁴³ “Таквим-аль-Булдан”. Хроника Абул Фидаи, арабского историографа и географа, послужившая первоисточником для Кятиба Челеби. (Թուրքական տղլուրները Հայաստանի, հայերի և Ասորկովկասի մյուս

*Элбистан*⁴⁴, *Алана, Арчеш, Адрьейджан, Битлис, Барда, Билекап, Тифлис, Ахлат, Дебил, Султанийе, Сис, Тарсун, Малатна, Ван, Востан, Муш, Эрзун-эль-рум и Малазкерт упомянуты как города Армении*⁴⁵.

Хотя и обозначенные Челеби границы Армении неточны⁴⁶, тем не менее признание османским историком существования страны Армения чрезвычайно ценно. Об обширной стране Армения упоминают также и другие османские авторы 17 века. В «Путешествии» официального историка Эвлия Челеби Армения упоминается как «Эрменистан»⁴⁷. Другой турецкий историк Мюнеджим Баши⁴⁸ в качестве городов Армении указывает Хырдыр

ծողովուրդների մասին, թարգմանություն թուրքական բնագրերից, ներածական ակնարկներով, ծանոթագրություններով և հավելվածով, հ. Բ, Երևան, 1964, էջ 258): [Турецкие источники об Армении, армянах и других народах Закавказья, извлечения из турецких оригинальных текстов в переводе на армянский язык с вводными очерками, комментариями и приложением, составил А. Сафрастян, т. 2, Ереван, 1964, с. 258].

⁴⁴ Элбистан-Албистан - город в Киликии, расположенный в уезде Зейтун провинции Мараш.

⁴⁵ Թուրքական աղբյուրները..., հ. Բ, Քյաթիբ Չելեբի, Ջիհան կյումա, էջ 29-30: [Турецкие источники..., Кытиб Челеби, Джиган Ньюма, т. 2, с. 29-30].

⁴⁶ Փափազյան Ա., Թուրքական վավերագրերը Հայաստանի և հայերի մասին (16-19-րդ դարեր), Երևան, 1999, էջ 112-114, 121-122: [Папазян А., Турецкие документы об Армении и армянах (16-19 вв.), Ереван, 1999, с. 112-114, 121-122].

⁴⁷ Эвлия Челеби, Книга путешествия. Предисловие А. П. Григорьева. Примечания и комментарии А. П. Григорьева, А. Д. Желтякова. Выпуск 2, изд. “Наука”, Москва, 1979, с. 102.

⁴⁸ Մյունեջիմ Բաշի, Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, թարգմանություն թուրքական բնագրերից, ներածական ակնարկներով, ծանոթագրություններով և հավելվածով, կազմեց Ա. Սաֆրաստյան, հ. Բ, Երևան, 1964, էջ 183: [Мюнеджим Баши, Турецкие источники об Армении, армянах и других народах Закавказья, извлечения из турецких оригинальных текстов в переводе на армянский язык с вводными очерками, комментариями и приложением, составил А. Сафрастян, т. 2, Ереван, 1964, с. 183].

(ныне Харберд), Ерзика, Муш, Эзин (ныне Эрзрум), Мелазджерд (ныне Манаскерт), Битлис, Арчеш, Востан, Ширван и столицу Дебил (т.е. Двин – Л.С.)⁴⁹.

Из описаний историографов явствует, что в XVIIв. официальная османская историография признавала факт существования оккупированной Великой Армении, именуя ее международно признанным термином Армения. А Киликию – с элайетами Адана и Мараш – они признавали как Малую Армению.

Таким образом, как видим, в 17 веке, пока Армянский Вопрос как таковой не появился на повестке международной дипломатии, термины Анатолия или Восточная Анатолия в отношении Армении не применялись вовсе. Более того, в «Исламской карте мира»⁵⁰ XVIIв., а также и в османских картах XVIII-XIX вв. четко указывается страна Армения в форме Эрменистан со своими границами и городами включительно⁵¹. В опубликованной в Константинополе в 1803/1804г. на османском языке второй карте “Средиземноморский район” четко обозначена Армения в границах Эр-

⁴⁹ См. там же, с. 199-200. В арабских и турецких источниках топоним Двин искажен и зафиксирован в нескольких видах – Дебил (տե՛ւ ձշշուտանի և հարակից շրջանների տեղանունների րשיրան, հ. 2, Երևան, 1988, էջ 68), [см. Словарь топонимов Армении и смежных районов, т. 2, Ереван, 1988, с. 68, как и Дуин, Дабил, Адабил, Дувил], Կարգանյան Ս., ձշշուտանի վարչարարները, Երևան, 1995, էջ 109, [Варданян С., Столицы Армении, Ереван, 1995, с. 109].

⁵⁰ Карта «Исламская карта мира» составлена в 1570г., диаметр 28.5 см. Хранится в Бодлеанской библиотеке, Оксфорд-рукопись. ог. 317 f9v-10г. См. Р. Галчян, Армения в мировой картографии, Ереван, 2005, с.148.

⁵¹ «Азиатская Турция», издана в 1803/1804гг., размеры 72×54 см., Британская библиотека, Лондон-ОЮС 14999. h.2 (2), f. 18, Вторая карта «Средиземноморский район»-а, размеры 80×58 см., Британская библиотека, Лондон-ОЮС 14999. h. 2 (2), f. 5., «Османская страна», издана в 1867г., размеры 42×29 см, Британская библиотека, Лондон-Марс 42.d.1, f.2 (см. Р. Галчян, там же, с. 246).

менистан (ارمنستان) и Анатолия (اناطولى)–(см. карту # 1)⁵². Османские авторы использовали термин Эрменистан вплоть до конца 19 века. К примеру, турецкий историограф второй половины 19 века Осман Нури в знаменитой трехтомной истории “Абдул Гамид II и период его правления” Армении упоминает неоднократно⁵³.

Как видим, турецкие историографы отчетливо представляли расположение Армении и, в отличие от нынешних турецких историков, не путали ее с Анатолией (см. карту #2).

Кстати, слово Анатолия по-гречески означает “восход”. Так именовалась западная часть полуострова Малая Азия. В древности, в V-IV вв. д.н.э., полуостров Малая Азия целиком назывался Анатолией. В Османской империи Анадолу именовали вилайет с центром Кйотахйа, занимающий северо-западный участок Малой Азии⁵⁴. Что же касается Армении, то она даже после падения

⁵² Вторая карта «Область Средиземноморья», (см. Р. Галчян, там же, с. 226, 228).

⁵³ Թուրքական աղբյուրները, թարգմանությունն բնագրից Ա. Մաֆրաշտյանի և Գ. Մանթուրջյանի, հ. Դ, ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1972, էջ 126, 131, 133, 136, 165, 167, 172, 175, 180, 184, 188, 190□Турецкие источники, перевод с подлинника А. Х. Сафрастяна и Г. О. Сантурджяна, АН Арм. ССР, Ереван, 1972, с. 126, 131, 133, 136, 165, 167, 172, 175, 180, 184, 188, 190.

⁵⁴ Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 1, էջ 373: [Армянская Советская энциклопедия, т. 1, с. 373]. О сути изысков турецких фальсификаций, нацеленных на умышленную подмену названия Западной Армении на “Восточную Анатолию” подробно см. Л. Н. Зограбян, Орография Армянского нагорья, Ереван, 1979, с. 14-15. (Տե՛ս նաև Է. Դանիելյան, Հին Հայաստանի պատմության հայեցակարգային հիմնահարցերը պատմագրության մեջ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2003, N 3, էջ 30-37, նույնի՛ Հայաստանն ու հայկական տեղանունները: Հայոց բնապատմական միջավայրի պաշտպանության գիտական առաջադրանքը, «Վեմ» Երևան, 2009, թիվ 1, էջ 13-15): [См. также Э. Даниелян, Основные концептуальные вопросы истории Древней Армении в историографии, «Историко-филологический журнал», 2003, N 3, с. 30-37, он же, Армения и армянские топонимы. Научная установка к

под османское и персидское владычество во множестве источников отчетливо упоминается как Армения или Эрменистан. Это еще одно важное подтверждение того факта, что на своей исторической родине армянский народ составлял подавляющее большинство даже после утраты государственности.

Прискорбно, что сегодня некоторые зарубежные армянские историки и порой даже аналитики и дипломаты Армении подменяют термин Западная Армения вымышленной “Восточной Анатолией”. Фактически они тем самым покорно и бездумно претворяют в жизнь распоряжение Абдул Гамида от 1880г. Более того, отдельные зарубежные армянские историки под термином “Восточная Анатолия” подводят даже Восточную Армению⁵⁵.

Даже если в западных научных кругах под воздействием турецкого государственного лоббирования и систематических фальсификаций, а порой и вследствие неосведомленности, вместо Западной Армении чаще употребляется “Восточная Анатолия”, для нас этот эрзац-термин абсолютно неприемлем, так как подобная замена означает отречение от исторической Родины, отказ от многовекового историко-культурного наследия, отрицание факта Геноцида армян и права армянского народа на западную часть своей родины⁵⁶.

охране геоисторической среды Армении, «Вем», Ереван, 2009, № 1, с. 13-15].

⁵⁵ Ronald Grigor Suny, *Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History*, Bloomington: Indiana University Press, 1993. The Armenian People from Ancient to Modern times. Vol. 1, New York, St. Martin's Press, 1997, pp. 22, 23, 37. Այվազյան Ա., Հայաստանի պատմության լուսաբանումը ամերիկյան պատմագրության մեջ, քննական տեսություն, Երևան, 1998, էջ 37-40: [Айвазян А., Освещение истории Армении в американской историографии: критический обзор, Ереван, 1998, с. 37-40].

⁵⁶ Об этом см. также Armen Ayvazyan, "Western Armenia vs Eastern Anatolia", *Europe & Orient* (Journal of the Institute Tchobanian, Paris), No. 4, 2007.

Заключение

Турецкие власти осознают, что армянские топонимы – следствие и итог целой цивилизации и неопровержимое свидетельство древнейшего пребывания целой нации в Западной Армении и именно поэтому, не удовлетворившись физическим уничтожением ее исконных хозяев, продолжают методически искоренять армянское историко-культурное наследие, в том числе – армянские топонимы.

В Османской империи и в Республике Турции политика отуречивания топонимов имела несколько периодов:

1. Вплоть до конца 19 века турецкие государственные должностные лица и историографы хотя и присваивали и переименовывали топонимы оккупированной ими западной части Армении, но продолжали использовать термин Эрменистан (Армения) в качестве названия самой страны.

2. В более поздний период, в особенности после интернационализации Армянского Вопросы, отуречивание принадлежащих армянскому и прочим христианским народам названий населенных пунктов стало осуществляться более систематизированно и последовательно.

3. В период правления младотурок и кемалистов мишенью политики отуречивания топонимов стали все нетурецкие народы без исключения.

4. В настоящее время, спустя десятилетия после геноцида коренного населения Западной Армении – армян, турецкие власти, ощущая потенциальную опасность курдского фактора, пытаются в какой-то мере сменить свою политику и в отдельных случаях частично восстанавливают армянские наименования некоторых населенных пунктов в противовес их курдским эквивалентам, но, одновременно, нелепым образом приписывают им турецкое происхождение.

Все вышеизложенное показывает, что фальсификация топонимов была и остается важной составляющей демографической политики властей Турции всех времен.

Турецкое государство и историография, как и протурецкие околонучные круги, не желают признавать армян коренными жителями Армянского нагорья, отрицают Геноцид армян и, как следствие, пытаются поставить под сомнение армянское происхождение топонимов Армении. Между тем упоминаемые с незапамятных времен армянские топонимы это не просто языковые факты, но и объективные и беспристрастные исторические свидетельства, которые сводят на нет подобные турецкие притязания, выявляют непреложную историческую истину.

Проблема защиты, охраны и возрождения армянских топонимов имеет для нас не просто историко-культурное, но и стратегическое значение.